

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 103
(17591)

2008 чылдың
сентябрь 11,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Сентябрь 13 – Кызыл хоорайның хүнү

АЗИЯ ТӨВҮН КААСТААН ХООРАЙЫВЫС

Кызыл дээрге Азия дип-
тиң чиге төвүндө үндезилет-
тинип тургустунган, бо кай-
гамчыктыг онзагай черни
аян-шинчи киир каастаан
чараш хоорай болур. Ооң
Хүнүн чыл бүрүде демдег-
лээри чаагай чаңчыл болу
берген. Бо чылын найысы-
лалдың үндезилеп тургус-
тунганының 94 чылын —
хоорай Хүнүн сентябрь 13-те
байырлаар. Найыр бүдүү-
зүнде хоорайның чоокта чаа
соңгуткан мэри Владислав
Ховалыг бистиң корреспон-
дентивистиң айтырыгла-
рынга харыыларны берген.

— Кайы-даа хоорай, кожуун,
бүдүрүлге, албан чери бодунуң
байырлалыңа хынамчалыг бе-
леткенири бистиң чаагай чаңчы-
лывыс болу берген болгай.
Кызыл хоорайга хамаарыштыр
чүнү чугаалап болур силер, Вла-
дислав Товарищайович?

— Шынап-ла, ындыг, ол дээр-
ге эки ажил-херек-тир. Найысы-
лалдың чурттакчы чону хоора-
йының байырлалыңа багай эвес
көргүзүлгелериг, эп-сеткил найы-
ралдыг уткуп турарлар деп чугаа-
лап болур мен. Хоорайда чаа
тудуглар немешкилээн, ооң ову-
хевир чарттынып олар, чаагай-
жыдылгасы элээн экижээн. Ол
болза ТР-ниң Чазааның база хо-
орайның мэриясының удуртулгазы-
биле кылып чоруткан ажилдың
түнчели деп оларның-биле харыл-
заалыг ажилдап келген болгаш
билир мен. Спорткомплексиниң,
музейниң чаа тудугларын ажи-
галга кииргени чүгле хоорайның
эвес, республиканың амыдыра-
лыңа улуг уjur-дузалыг болган,
олар найысылалды улам аян-
шинчи киир каастаан. Чаагайжы-
дылга, ногаанчыдылгаже кичээ-
гей салдыган. Албан черлериниң,
чуртталга бажыңнарының чанын-
да, шөлдерде, кудумчуларда хөй
санныг янзы-бүрү ыяштарны, ча-
раш чечектерни тараан. Арат шө-
лүнүн, чаа музейниң девискээр-
лерин онзалап айтып болур. Ында
чеде өңнүг чөлээш ышкаш че-
чектерни хөйүнү тараан. Оларны
кым-даа чулбайн, үревейн турары

дээрге чурттакчыларның мээң
чурттап-ажылдап, өөренип турар
хоорайым каас-коя, аян-шинчилиг
болзун дээш сагыш човап турары
кылдыр үнелеп көөр апаар. Чам-
дык ийи-чаңгыс кижилер хоорай
сайзыравайн, чаагайжыттынмай
турар деп чугаалап чоруурлар
болгай. Эвээш-биче-даа болза
ажылдар кылдынып турар, олар-
ның шуптузун санаары маңаа боду-
нмас, чүгле хоорайның кудум-
чуларының чырыдарын экижидер
ажылды чорудуп эгелээнин, он
дөрт квартиралыг чуртталга ба-
жыңы ажилгалга киргенин, Лоп-
саңчап кудумчузунда №43 тос
каът бажыңның ийи подъездизинде
лифтини кылганын айтыр бода-
дым. Кылыры-биле төлөвилет-
тинген ажил-херектер хөй, олар
шуптузу хоорайның социал эконо-
миказын хөгжүдеринче, киирип
алыр орулганы көвүдедиринче,
чурттакчы чоннуң амыдыралын
экижидеринче, Азия диптиң төвүн
каастаан найысылалывысты улам
аян-шинчи кииреринче угланган.

— Хоорайның чамдык кудумчу-
ларының үрелген орукта-
рын септеп, асфальтылап эгелей

берген чорду. Бо айтырыгны
мурнунда шийтпирлээри берген
турган, бо ажилды кандыг арга-
биле эгелей бердиңер?

— Оруктарны септээр хемчег-
лерни албас дээш хоорай чагыр-
газы үргүлчү шүгүмчүлөдип кел-
ген, ону кандыг-даа аргаларны
ажылгап тургаш, шийтпирлээр
сайгарылганы кылган бис. Чүге
дээрге найысылалдың оруктары
эки кылдыган турар уjurлуг
болгай. Хоорайның чаагайжыдыл-
га комбинадында оруктар кылыр
участокту тургускаш, «Восток»
кызыгаарлаттынган харыысал-
галыг ниитилелдин удуртулгазы-
биле дугуржуп тургаш, асфаль-
тыны алыр болдувус. Ооң-биле
оруктарның септелгезин хоорай-
ның төп кудумчуларында кылып
тур бис. Оруктарны септээр бол-
гаш эде кылыр хемчеглер моон
соңгаар уламчылаар.

— Социал адырның албан
черлериниң, чуртталга фонду-
зунуң кышка белеткели кандыг
болуп турарыл, Владислав То-
варищайович?

— Биске хамааржыр социал
адырның албан черлери эрткен

чылга бодаарга, кышка белеткели
эки деп үнелелди алган бис. Ылаң-
гыя школалар, уруглар садиктери
үлөгөрлиг белеткенген, бо дуга-
йында башкыларның август чөвү-
лел хуралында демдеглээн. Муни-
ципалдыг чуртталга фондузунуң
септелгезиниң акшаландырыш-
кыны саадаанындан, 11 чуртталга
бажыңының адаанда изиг болгаш
соок суглар дамчыдар эрги-
жирээн хооразаларны солуур
ажыл орайтап эгелээн. Ындыг-даа
болза, мында ажил-иш адалга-
лып турар, одалга сезону эгелээ-
ринге чедир азы сентябрь 14-те
бүрүн доозар. Ниитизи-биле алыр-
га, социал адырның объектиле-
риниң, чуртталга фондузунуң
кышка белеткели багай эвес деп
санап турар бис.

— Одалга сезону хоорайга
чогуур хуусаазында эгелеп
болур бе?

— Ийе, ынчаар чугаалап
болур. Кызылдың ЧЭТ-те агар
болгаш капитал септелгелер кол-
дуунда доозулган. Сентябрь 15-те
одалганы эгелээрин тодарадыр
бис. Ол агаар-бойдустан база ха-
мааржыр. Бир эвес соок болур
болза эгелээр, чылыг болза, биче
соңгаарладыр апаар. Хоорайның
муниципалдыг албан черлери
шуптузу ЧЭТ-ке бээр уjurлуг ак-
шазын оларның кышка белетке-
лин эки чорударында деткимче
болзун дээш шагда-ла шилчи-
диккен. Өре-шире бисте чок.

— Байырлал хүнүнде кандыг
хемчеглер болуп эртерил, доп-
чузу-биле таныштырып көрүңе-
рем, Владислав Товарищайо-
вич?

— Бо чылын Өг-бүлө чылы
болгай, байырлал хүнүнде болуп
эртер янзы-бүрү хемчеглерни
аңаа тураскааткан. «Мээң хо-
орайым — мээң өг-бүлөм» деп кый-
гырыгның адаа-биле эртер. Ба-
йырлал хүннеринде болуп хемчег-
лерниң белеткелин хынамчалыг
чоруткан бис. Программага айты-
кан «Кызылдың аныак үннери»
деп ыры конкурзу, эр болгаш

херээжен улустун шыдыраа мар-
гылдаалары болуп эрте берген.
Кызылдың бирги чери дээш шы-
дыраа маргылдаазын 2003 чылда
эрттиргеш, оон соксаткан турган,
ам ону уламчылаарын шийтпир-
лээн бис. Ооң тиилекчилериниң
шаңналдары шыырак. Сентябрь 11,
12 хүннеринде хоорайның микро-
районнарынга «Мээң хоорайым —
мээң өг-бүлөм» деп байырлалдар
тускай программа езугаар болуп
эртер. Найысылалдың дыка хөй
микрорайоннарында спорт шөл-
дери чок, мурнунда кылган шөл-
дери үрелген, чамдыктарынга
шуут турбаан. Хөй чурттакчылыг
микрорайоннарга чоннуң, ооң
ажы-төлүнүн ойнаарынга, дышта-
нырынга таарымчалыг байдал-
дарны тургузары-биле спорт шөл-
дерин тударын шийтпирлээн бис.
Амдыызында дөрт микрорайонда
спорт шөлүн кылдывыс, оларның
ажыдышкыны сентябрь 12-де
болуп эртер. Сентябрь 13-те хо-
орай Хүнүнге тураскааткан «Мээң
хоорайым — мээң өг-бүлөм» деп
чоннуң байырлыг чыскаалы Арат
шөлүңге болур, аңаа хоорайның
колдуунда бүгү коллективтериниң
төлээлери киржир. Ол болза, на-
йысылалдың хөй национал ки-
жилериниң быжыг найырларынын,
чаңгыс эп-сеткилдиниң көргүзүү
болур. Хоорайның хүндүлүг ха-
маатылары-биле уjurажылганы
база эрттирер. Байырлал хүнүнде
концерттер, фестиваль, делгелге,
конкурстар, янзы-бүрү спортчу
маргылдаалар план-хемчеглерин-
де айытканын езугаар болуп эр-
тер. Сентябрь 14-те Совет Тываның
5 чылы аттыг стадионга 50 хардан
өрү назылыг хоочун мөгелериниң
тыва хүреш маргылдаазы болур.
Шүүлген мөге 50 муң рубльдин
шаңналын алыр. Найысылалдың
Хүнүнге тураскааткан хемчеглер-
ге кызылчыларны болгаш хо-
орайның аалчыларын идеккейлиг
киржиринче чалап тур мен.

Таан-оол ХЕРТЕК интервью-
ну белеткээн.

Чуруктарны мэрияның парла-
га албанындан алган.

ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКИННЕРИНГЕ УДУР ХЕМЧЕГЛЕРНИ КҮШТЕЛДИРЕР

Хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиясының хуралы сентябрь 8-те болуп эрткен. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит хуралды удуртуп эрттирген. Ооң ажылынга республиканың кожууннарының, хоорайларының чагырга даргалары, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары киришкен.

Тыва Республиканың девис-кээринге хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур системаны тургузар дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-нің Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Артур Монгал кылган.

Бистиң республикада хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчег чорудар ажыктыг системаны ажылдап кылыр талазы-биле чугула айтырыгны бо хуралга чугаалажыр бис. Бистиң бодувустун болгаш кожоларының дуржулганын алгаш көөргө, кем-херек үүлгедиишкіннериниң бүгү хевирлеринге удур хемчеглерни алыры ажыктыг болуп келген. Ындыг система нити сорулганы чедип алырынга—кем-херек үүлгедиишкіннеринге удур демиселди күштелдиреринге бүгү деңгелдин эрге-чагырга органнарының, бизнестин, хамааты нитилелдин тургузуунун күженишкенин каттыштырар ужурлуг деп, илеткелчи демдеглээн.

Бо херекти боттандыра дээш федералдыг болгаш республика деңгелдинде кандыг ажылдарны чорудуп турарынга Артур Маадыр-оолович доктааган. РФ-тиң Президентизиниң даалгазын күүседип-биле ТР-нің Чазак Аппарадында хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглерни харыылаар ТР-нің Чазаның Даргазының оралакчызы албан-дужаалды кириген, хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглер субъектилериниң ажылын харылзаштырар килдисти, Чазак комиссиясын тургускан. Оон аңгыда республиканың кожуун чагыргаларына хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглерни харыылаар кожуун чагыргаларының даргазының оралакчыларының эрге-дужаалын тургузарын сүмөлээн. Хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглер дугайында айтырыгны Чазак болгаш ТР-нің Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелинге чугаалажып турар. Корум-чурум үрээшкіннеринге удур хемчеглерни боттандыра-биле элээн каш тускай сорулгалыг программаларны Тыва Республикада бадыйлаан, оларны күүседир хемчеглерни ап турарын илеткелчи чугаалаан. Мындыг чогулгалыг ажыл-иштин түннелинде баштайгы бурунгаар базым кылдырган, нити кем-херек үүлгедиишкенин саны республикада кызырылган.

Ындыг-даа болза, республикада кем-херек үүлгедиишкени нарын болуп артпышаан. Амгы үеде арагалаашкынын салдары-биле кем-херектер үүлгедиишкіннериниң, назы четпээннериниң хоойлу-дүрүм үрээшкіннериниң деңгели эрги хевээр бедик болуп артпышаан. Хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглер харыылаар албан черлери бир демниг ажылдавайн келген, ол ап турар хемчеглерниң дээштин кудулаткан. Ажылдап кылган эрге-хоойлу болгаш эртем бааза-

зы амгы үениң негелделеринге дүүшпес. Берге корум-чурумнуг, кижизидилгелиг назы четпээннер-биле ажылдаар белеткелдиг психологтар, эмчилер, тускай эртемниг кадрлар чедишпейн турар. Ынчангаш хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглерниң адырының ажылын чогулгалыг тургускан система езугаар үндезини-биле эде тургузары негеттинип келгенин Артур Маадыр-оолович онзалап демдеглээш, кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын хуралдың киржикчилериниң кичээнгейин угландырган. **Бирээде**, бо адырның эрге-хоойлу баазанын быжыглаарын уламчылаары чугула. **Ийде**, аныктар ортузунга хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглерни чорударын онзалап көөр. Школаларга, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге, спорт нитилелдеринге чорудар хемчеглерниң, өөредилге-кижизидилге ажылдарының шынарын болгаш утказын бедидер, амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдаар, арагалаар, наркотиктиг бүдүмелер ажыглаар чоруктар-биле демиселди күштелдирер. **Уште**, наркотиктиг бүдүмелдерни ажылдап турар кижилер аар кем-херек үүлгедиишкіннерин үүлгедип турарлар. Орта удур ажылды бүгү деңгелдин эрге-чагырга органнары участок шагдааларының, назы четпээннер херектериниң талазы-биле инспекторларның, терапевтериниң, социал ажылдакчыларның дузазы-биле чорудар. Бо ажылга бистиң нитилелдин кадык күжүн каттыштырып алгаш хемчеглерни боттандыра эки түннелдерге чедирип болур. **Дөртте**, шиттирип чорааш, хосталып келген хамаатыларны чурттаар оран-сава-биле хандыраар, ажылга тургузар, эмчи дузазын чедирер хемчеглерни алыр. **Беште**, эрге-хоойлу камгалаарының херээнге хамаатыларны болгаш хөй-ниити организацияларын калбаа-биле хаара тудар. Милицияның болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунун, бирги ээлчегде участок звенозунун материалдыг баазанын быжыглаарынче кичээнгейин илеткелчи угландырган.

Бо хуралдың түннелдери республикага хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур моон сонгаар ап чорудар хемчеглеривистиң кол үндезини болур, ол система бистин нитилелдин корум-чурумун экижидер, Тываның турум бурунгаар хөгжүлдизинге ол дээштиг салдарын чедирер деп, Артур Маадыр-оолович илеткелдиниң түннелинде чугаалаан.

Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы Владимир Байкара бодунуң илеткелинге республикада кем-херек үүлгедиишкіннериниң сан-чурагайларын адап, ооң анализин кылган, оларны үүлгедип турарының чылдаганнарын тодараткан, моон сонгаар хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур кандыг хемчеглерни эрге-чагырга, эрге-хоойлу камгалаар органнар, хөй-ниити ап

чорударын чугаалаан. Кем-херек үүлгедиишкіннери-биле демиселди республикада доктаамал чорудуп турар, ооң түннелинде чамдык көргүзүглерни кудулаткан-даа болза, хоойлу-дүрүм үрээр чоруктар чонну, хөй-ниитини дүвүредип турар. Чылдагааны болза, корум-чорум үрээшкіннеринге удур демисел чорудар, хемчеглер алыр ужурлуг комиссиялар, албан черлери негелдеге дүүштүр, бир демниг ажылды чоруттааанын илеткелчи демдеглээн. Ооң кичээнге администра-тивтиг, назы четпээннер ортузунга ажыл чорудар комиссияларны кириген, оларны тургускан-даа болза, ажыктыг ажыл кылбайн турарлар. Моон уржуундан назы четпээн кем-херек үүлгедикчилери алды кижиниң амы-тынынга четкен. Чонну, хөй-ниити организацияларын бо ажылче хаара тутпайн келген. Улусчу дружиналарны, тургускан-даа болза, орта ажыл чорутпаан, ай санында кудумчуже дежурныйлап үнүп турарларның саны кызырлып орат. Кижилерниң кадыына, нитилелге айыылдыг аар кем-херектерни наркоманнар, арагачылар үүлгедип турарлар. Конопля чыыр, ону садып-сайгарып турарларның саны көвүдөп орат. Бо чылын эрткен чылдан ийи катап хөй наркотиктиг бүдүмелдерниң эрге-хоойлу камгалаар органнар хавырган. Ховуларда үнүп турар черлик конопляны (хоралыг чашпанны) кандыг-даа аргаларны хереглеп тургаш, узуткап чок кылыр ажылды чорутпайн келген. Орта чарыгдар акша-хөреңгини тускайлап бербейн турар. Ажы-төл бодарадыр херээн улустан арагалаары, кем-херек үүлгедип көвүдээн, оларның ортузунда херээннер чөвүлелдери болгаш өске-даа организациялар ажыл чоруттааан. Корум-чурумну тударына улуг рольду ойнаар участок шагдааларын шилип алырынче, ажылдаарына, чурттаарына таарымчалыг байдалдарны тургузарынче онза кичээнгейин илеткелчи угландырган.

ТР-нің өөредилге сайыды П.Морозов, Барыын-Хемчик, Кызыл, Бай-Тайга кожуун чагыргаларының даргалары И.Идам-Сюрюн, С.Ондар, М.Монгуш болгаш өскелер-даа хуралга санал бергеш, илеткелдерде айткан четпестерни эдер ажылдарны чорударын, хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглерни күштелдирер чорударын чугаалааннар.

ТР-нің Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргит хуралдың түннелин үндүрүп тура, амгы үениң негелделеринге дүүштүр хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур хемчеглерниң шынарын экижидеринче, дээштин, ажыктыын бедидеринче, ону боттандыраарда бир демниг ажылдаарынче, чүгле сан-чурагайлар адаары-биле кызыгаарлаттынмайн, айткан четпестерни эдер, эки көргүзүглерни чедип алыр дээш туржунче хуралдың киржикчилериниң кичээнгейин угландырган.

Хоойлу-дүрүм үрээшкіннеринге удур демиселди күштелдирер чорударын айткан хемчеглерни хуралга хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

НЕМЕЛДЕ АКШАЛАН-ДЫРЫЫШКЫННЫ БЕРГЕН

ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол Москвадан ээлчеглиг ажылчын сургакчылаашкынындан чедип келгеш, республиканың чурттакчыларынга болгаш коммунал ажыл-агыйының ажылдакчыларынга өөрүнчүг медээни эккелген: республиканың чуртталга коммунал ажыл-агыйын деткиринге федералдыг бюджеттен немелде 195 млн. рубльди үндүрүп берген. ТР-нің Улуг Хуралының депутаттары бюджетке эргежок чугула өскерилгелерни кирибээн турда-ла, ол чедип алдырган. Акша-хөреңгини алырынга чагырларны тургузар талазы-биле ажылды республиканың муниципалитеттери-биле дорт чоруткан. Херек кырында шупту муниципалитеттер бо сорулганы чедишкенин күүсеткен. Чүгле Чеди-Хөл болгаш Бии-Хем кожууннарының удуртукчулары херек кырында федералдыг бюджеттин немелде акшаландырышынындан ойталаан болуп турар. Ол Хову-Аксы суурга онзагай аар уржуктарлыг болур, чүге дээрге чуртталга фондунун хөй квартираларлыг бажыңнарының хөй кезин эргижиреп элээн болуп турар.

Тыва аал акшаландырышкынын хевирин долу хемчээли-биле алган Россияда бир дугаар регион болуп турар, эгезинде ооң хемчээлин түнүн 40 млн. рубльге чижеглей планнаан турда-ла, ону өстүрерин безин чедип алган. Шолбан Кара-оол-биле Москваның Чазаның төлээлериниң ужуражылгазы база болган, аңаа мөгейиг даанга

будда хүрээзин тудар дугайында дугуржулга чедип алдырган, а ында шагда-ла православ болгаш мусульман хүрээлер ажылдап турар болгай.

Сенатор Сергей Пугачев-биле ужуражылга үре-түннелдиг болуп доозулган. «Аржаан-2» комплекстиң коллекциязын музейге камгалаарына амгы үениң сигнализация системаны тургузарына 10 млн. рубльди үндүрүп бээринге сенатор чөпшээрешкен. Бистиң бурунгу өбелеривистиң тургускан уран чүүлүнүң чогаалы-биле республиканың чурттакчыларының чоокку үеде таныжар аргазы тургустунуп келген.

Албан чоруунун бир кол темазы Мурнуу Осетияда байдал болган. Күрүне Чөвүлелиниң хуралына РФ-тиң Президентизи Дмитрий Медведев Россияның удуртулгазының туружунун дугайында губернаторларга болгаш республикаларның баштыңнарына чугаалап берген болгаш Россияның шыңгыы даштыкы политиказын идепкейлиг деткиринче оларны кыйгырган. Ындыг деткимчени хандырып болур, бир дугаарында, регионнарда хөй-ниитиниң чаңгыс аай күжүн сырый каттыштыраары болур. Россия бодунуң ээлчеглиг хөгжүлдизиниң чаа чадазынче кирген, бодун тогдунар болгаш политиктиг хайлаанышкыннар хажызынга артып каары албан.

ТР-нің Чазаның Даргазының парлалга албаны.

Мал чеминиң белеткел планын күүсетпишаан

Сентябрь айда чаъстаашкыннар хүн-хүнү-биле улажып туруп берзе-даа, дээр аязып, чаъс түр када соксай берген үелерни ажылдап, көдээ ишчилер мал чеминиң белеткелин бо хүннерде эвээш-биче-даа болза, уламчылап, республиканың көдээ ажыл-агыйларының шупту хевирлери боттарына херек сугенни белеткеп ап турар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының чер ажыл-агыйы, механизация болгаш техниктиг политика талазы-биле килдистиң начальниги Мирослав Мунзукевич Доңактын берген медээзи-биле алырга, бо хүннерде республикада кел чыдар кышка чем белеткелиниң темпизи бо чаъстаашкыннар-биле холбашканындан шала оожум чоруп турар. Сентябрь 10-нун байдалы-биле алырга, Бай-Тайга кожууну 3441 га, оон иштинде 2687 га шөлдү аштап,

айлап алган (3127 тонна); Барыын-Хемчик – 4086 га шөлдүң 4041 га черни аайлаан (6479 тонна); Сүт-Хөл – 11518 га – 10639 га (10067 тонна); Чөөн-Хемчик – 16060 – 15835 (12565 тонна); Чаа-Хөл – 618 – 572 (1022 тонна); Улуг-Хем – 6500 – 6000 (5900 тонна); Бии-Хем – 2500 – 2200 (4075 тонна); Каа-Хем – 10509 – 12469 (9951 тонна); Танды – 3625 – 3545 (5934 тонна); Чеди-Хөл – 2600 – 2500 (2500 тонна); Кызыл – 6084 – 5550 (7376 тонна); Тес-Хем – 4564 – 4205 (2550 тонна); Эрзин – 3936 – 3699 (1205 тонна); Өвүр – 2155 – 2155 (2228 тонна); Тожу – 4200 – 4200 (3687 тонна); Мөңгүн-Тайга – 1800 – 1750 (892,5 тонна); Тере-Хөл – 680 га шөлдү кескен – 550 га шөлдү аайлап, аштап алган, кескен сугениниң деңгизи 552 тонна бооп турар.

Шупту кожууннар боттарының мурнунда салып алган планын амдаа күүседип чоруп турар.

НАЙЫРАЛ ТИИЛЭЭН

Сентябрь 5-те уругларның Дубинин аттыг дыштанылга лагеринге караа көрбес инвалидтер аразына чидиг демиселдин спортчу маргылдаазы болуп эрткен. Ону ТР-нің Күш-культура болгаш спорт агентилелинден судьялар Алексей Бюрбю, Мерген Эртине эки организастахып эрттирген. Караа көрбестер нитилелиниң бүдүрүлгө ажылчыннары биле нитилелдин эге организациязының ажылдакчылары ийи команда болуп алгаш, күжүн шенешкен. Чадаг-чарышка, язы-бүрү шаптараазыннары эртеринге кымнар кашпагай эвес дээш, хөлчөк-ла солун маргылдаа эрткен. Сураглыг композитор Анатолий Мижит-Доржуевич Монгуш,

караа көрбестер нитилелиниң бүдүрүлгезинин директору Людмила Максимовна Джеваало олар бо маргылдааларны организастаарына дыка-ла улуг үлүг-хуун кириди. Түннелинде найырал тиилээн, командаларның күжү дең болган. Эрес-кашпагайларның санынче кирип, Аяс Дөөдек, Геннадий Монгуш, Аңгыр Хертек, Руслана Чооду, Зинаида Монгуш, Чечек Ондар, назы-хары улуг-даа болза Сержиңмаа Ховалыг, Майя Ланзыл болгаш өскелер-даа мактаткан. Бүдүрүлгениң профэвилел организациязының даргазы Геннадий Монгуш бодунуң командазын 500 рубль-биле шаңнаан.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

БАГЫВЫС-ДАА, БАЙЫВЫС-ДАА КОНЧУГ...

(Тыва чоннуң сагыш-сеткили, шынап-ла, хоозурап эгелээн бе?)

Эрткен субботада бистиң «Шын» солуннуң №101 дугаар үндүрүлгезинде бистиң корреспондентивис Надежда Очурнуң «Багывыс-даа, байывыс-даа кончуг...» деп материалы парлаттыңан. Ону номчаан тыва кижилер бүрүзүнүн бажына «тивалар, шынап-ла, мынчап барган улус бис бе?» дээн бодал төрүттүмөс аргажок. Автор бижээн чүүлүгө түңнел кылып тургаш «...балдырывыс дыңзаан тутум, сагыш-сеткиливистиң хоозурап эгелээни хомуданчыг-дыр. Ол езулуг ядарал...» деп бижээн.

Тыва чоннуң сагыш-сеткили, шынап-ла, хоозурап, арага-дарыже сундугуп бар чыдарының дугайында бо материалга хамаарыштыр ажык чугаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А. П. Дамба-Хуурактың ажылдаар өрээлинге понедельникте болган. Аңаа республиканың яамыларының удуртукчулары, республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Р.Б.Күжүгет, Тыва Республиканың Камбы-ламазы Джамбел Лодой башкы болгаш өскелер-даа боттарының санал-оналын үлешкен.

Анатолий Партизанович «Тыва-ларның сагыш-сеткили, шынап-ла, хоозурап эгелээн бе?» деп айтырарга, Джамбел ЛОДОЙ башкы мындыг харыыны берди:

—Ону дорту-биле ынчаар чугаалап болур. Бис тыва улус-биле харылзааны хүннүң-дагның тутуп турар бис. Тыва чоннуң сагыш-сеткили хоозуралды ап, арага-дарыже сундугуп, кандыг-даа байырлал дивес байырлаар апарган бис. Авторнуң бижип турары шын, тыва кижилер үш дойлу дээр: төк дээш төрүттүнгенде, үш харлыында бажын хылбыктаанда азы ам болза өг-бүлө тутканда, чараш байырлалдыр, үш дугаарында, өлгенде. Ам дээрге тыва кижилер орус улустуң

төрелдер хүнүн безин кончуг байырлал кылып алган, хөөр черде арага-дарылаан, ушкан-турган, коргунчуг-даа. Ол хүн бетинде ай хире веннок-чектерни садып кээр, кижилер бүрүзү ону ап кээр, бодаарга, олар шупту өлген кижилер дег.

Езу-чаңчылдарывыс езугаар алыр болза, тыва кижилер каяа төрүттүнген хүнүн демдегледип чораан деп, эрги сан-биле санап, харын-даа ону билбес чораан болгай. Ам дээрге каш-даа харны хамаанчокка эрттирер апарганы дээрге-ле, арагалаары болур. Ындыг байырлалдарны колдуунда ортумак деңнелдин кижилери кылып апарган. Ол эрттирерде ырак-чоок-даа дивес, шору «балдыр-

лыг» дээр кижилерни чалаар апар чыдары чажыт эвес.

Уруг айтырары, куда-дой эрттирери эң-не чоок кижилерниң азы өскээр чугаалаарга, чүгле ада-ие, уруг-дарыгның херээ-дир. Аңаа өске улустуң киржири бистиң тыва улустуң езу-чаңчылдарында көрдүмдүз чүүл-дүр. Ол талазы-биле шажын номналында безин бижип турар, арага-дары маңаа турбас ужурулуг. Улусчу езулалдарны ап көөр болзувусса, тыва кижилер кайы хамаанчок уруг айтырган, куда-дой баар хамаанчок, 40 харга чедир арага аймаа ижери хоруглуг турган, а улуг улус тыва шимезин өйлеп ижип чораанын черле сагып чоруур болзувусса эки. Бистиң Камбы-лама эргелелинге өг-бүлө тутар дээн аныяктар боттары кээп турар. Бис оларга ном номчурундан аңгыда, езу-чаңчылдарга хамаарышкан номнарны берип, куда-дойга арага-дары ишпезин чагып, сургап турар бис. Ындыг-даа болза, олар бистиң номчулгавыстан үнгеш, утуп ап турары хомуданчыг. Мен бодаарымга маңаа ада-иелерниң буруузу улуг. Көрүп чоруурга өгленир дээн уругларның ада-иези «аар өртектеги» кижилерни боттары чалаар, чалалгаларны боттары аппарып бээр-дир, бо дээрге өг-бүлениң боттарының уруг-дарыныга йөрээл тутар байырлалы-дыр. Өске даштыыртан келген улустуң маңаа чалааны дээрге-ле, акша-көпөөк хөй болзун, менде мындыг улуг эрге-ду-

жаалдыг эш-өөрүм, төрелдерим бар дээн байыргак сеткил дизе эки боор. Тыва улустуң «сеткил улгадырга, эки чүүлге чедирбес» деп чугаазы бар болгай. Мону сагып чоруур болзувусса, бурунгаар көргөн оруурустан соора баспас бис.

Тыва Республиканың Камбы-ламазы Джамбел Лодой башкының сеткил-сагыжын өйүп чоруур бо чугаазын ажык чугааның киржикчилери деткип, «Шын» солунуң ажылдакчылары бо чугула апарган айтырыгны тургузуп эккелгенин чөпсүнүп, ынчалза-даа ону 3-4 чыл бурунгаар кылган болза, оон-даа эки болурун чугаалааннар. Чүге дизе улустуң сагыш-сеткилиниң хоозуралы чыл келген тутум улам тендеп, дашка көдүрүптер-ле кижилер арага дээр ажыг сугну ижип чоруур апарганы коргунчуг, мындыг байдалга чоруур болзувусса, тыва деп нация эрикке чыткан улуг эвес дашты хемнин улуг чалгыы

чоргаар бис, боттарыңарже боттарыңар алгыржып турунар дээн сеткил-биле оларның ол чулчурушкуннарынче кичээнге салбайн турарывысты база сайгарыштывыс. Кижиниң улуг адазын каржы-хажагай дээринден тыва кижилер коргар, элчоксунар, езу-чаңчылдарывыс-биле улуг улус-биле чугаалажырда оожум, оларның мурнундан эртеринден корткаш, өг эжинге улуг улус өгдөн үнгүжеге дээр манап олураар чораан чон-дур бис. Ийе, бистер тывалар, карактарывыс сыгыр, чолдак-сымаар дурт-сынның бис, ук-ызыгуурувус ындыг-дыр, бисти чүү-даа дээр болза, карактарывыс улгатпас, дурт-сынывыс узавас. Хүндүлээчел чон болгаш өске нация улусту ол-бо деп сөглөп черле чорбаан бис, харын-даа кожа-хелбэз чурттап, тараа-быдаавысты олорга берип, үлөжип чордувус. Төөгү ону бадыткап турар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак ажык чугааны түңнел тура, бо тургустунуп келген чидиг база чугула айтырыгны республика чергелиг сайгарып көөр, организацияларга, албан-организация, өөредилге черлеринге «Төгерики столду» организаастаар, солун арыннарынга ажык чугааларны кылырын дааскан. Оон аңгыда, Өөредилге, Культура, Социал-политика яамылары, эртем-шинчилел институту, Камбы-лама эргелели, республиканың херээженнер чөвүлели база «Шын» солун коллектив тускай пландан тургузуп, чон ортузунга тайылбыр ажылын чорударын, чоннуң үзел-бодалын солун арыннарынга удаа-дараа салып турарын сүмелээн.

Светлана МОНГУШ.

Ажык чугаа

келгеш чидир чалгып апарганы дег, чиде бербес бис бе дээн ажык-чарлыг үзел-бодалдар ажык чугааның киржикчилериниң дүвүрелин оттурган.

Ажык чугааның киржикчилери тыва улус ук-ызыгуурувустан чөпшүл, биче сеткилдиг, улусче кайы хамаанчок чугаа кылбас, улугну улуг дээр хүндүлээчел болгаш республикада чамдык үнүп турар солун-сеткүүлде тыва чонну, харын-даа республиканың удуртулганы кайы хамаанчок сөстөр-биле сөглөп, куду көрүп турда, тыва нациявыстың чоргааралын көргүзүп, оларга харыы бербейн, тивалар

Редакциядан: Хүндүлүг номчукчу, бо темага боттарыңарның арга-сүмөнү бистиң «Шын» солунче бижиринерни диледивис. Сентябрь 16-да 14.00 шакта редакцияга «Тыва чоннуң сагыш-сеткили...» деп «төгерики стол» болур.

Ыры-сагыш-сеткилдин байлаа

«КЫЗЫЛДЫҢ АНЫЯК ҮННЕРИ»

Эрткен пятницада Кызыл хоорайның «Тудугжулар» Культура бажыңына Кызыл хоорай хүнүгө тураскааткан аныяктар ортузунда ыры мөөрейи болуп эрткен. Мөөрейниң негелдези мындыг: киржикчи бүрүзү ийи ырыны күүседир ужурулуг, оон бирээзи найысылал Кызыл дугайында ийикпе азы аңаа тураскааткан ыры болуру албан. 18-тен 23 хар назылыг аныяктар киржир.

Бо удаада мөөрейге 17 аныяк ыраажылар киришти. Оларның уран талантызынга Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы Эльвира Доржуевна Докулак удурткан жюри үнелелди берген. Жюрииниң кежигүннеринде ТР-ниң алдарлыг артизи Орлан Монгуш, КУУ башкызы, симфониктиг оркестрнин солизи Сергей Хураган болгаш өскелер-даа.

Аныяк ыраажыларны аажок сонугурап, концертин албан-биле барып көрдүвүс. Ынчалза-даа маанайысы дег өөрүшкү албадывыс. Ыраажылар арбын-даа болза, күүседип турар ырлары ол-ла ырлар болуп катапталынып турарга, чалгааранчыг болбас аргажок. Сурагылыг аныяк ыраажы Мерген Кууларның репертуарындан ырларны барык күүседикчи бүрүзү ырлап турар деп болур. ТР-ниң алдарлыг артизи Олег Сарыгларның ырларын аныяктар ырлажып турар-дыр, оон ыңай ол-ла. Кызыл дугайында ырлар эвээш болуп турары ол ийикпе азы аныяктарның билбес болуп турары ол ийикпе, «Дүнеки Кызыл», «Кызылым сен» (К.Чооду, А.Хомушку) деп ийи ыры-ла катаптап ырлаар болду.

Мындыг мөөрейге бир дугаар киржип турар болгаш ындыг чада-

вас, дүвүрөп, ырының сөзүн утуп аар таварылгалар бар. Черле ынчаш сцена шимчээшкенингерге хамаарыштыр алыр болза, байдал дыка багай. Куплеттер аразында кожуумаан катаптап аялгалап турар үеде суг болза, ыраажылар чүнү канчаар аайын тыппас-тыр. Чаржынчыг чүве чүл дээрге, сценаже оолдар спортчу кета, кроссовка идиктерлиг үнүп турар-дыр.

Бо шагда эскерип чоруурга, аныяктарның демнежип алгаш ырлаар ырызы безин чок боор-дур...

Сцена культуразын сагыыры бир дугаар кол негелде болур ужурулуг.

Мөөрейниң башкарыкчылары хөй артык чүүлдер чугаалавас болза эки. Үе-шак деп чүвени камнап өөренири чугула. Киржикчиниң дугайында кыска информацияны харын көрүкчүлөр сонугурап дыңнаар болбайн аан, а анаа хоозун сөстөрниң херээ чүү боор, оон орнунга киржикчиниң ат, фамилиязын болгаш ырлаар ырызын чарлап кааны дээр. Эпчок чүүлдерниң бирээзи — башкарыкчылар композиторнуң-даа, ырының сөзүнүн автору чогаалчыларның-даа адын шуут адавас-тыр. Ырлап турар ырызының авторларын күүседикчи

кижи ыяап-ла билип алган турар ужурулуг, ынчангаш концертке оларны ыяап-ла адаар херек.

Сөзү болгаш аялгасы күүседикчиниң бодуну деп чарлаарга, амырап ордувус. Ынчалза-даа ырының сөс-домаа чевен, аялгасы оруссуг ийикпе азы өске чөөн чүк улустарының ырларынга дөмей боор-дур, ол хиреде аныяк көрүкчүлөр оларны аажок сонугурап, кады ырлажып, динмиттиг адыш часкап уткуп ап турар. Моон алгаш көөрге, аныяктарывыстың культурулуг деңнели билдине бээр. Ынчангаш композиторлар болгаш чогаалчылар аныяктар-биле ажылче шымнып кирип, шын углап-баштаар кады ажылдажылга негетти-

нип турар.Тивалар кайгамчык уран салым-чаянның чон болгай, ону чидирбес дээш, салгалдан салгалче дамчыдар дээш, аныяктарывыс-биле сырын ажылдаалынар.

Бо мөөрейден Каадыр Чымбалакты, Эртине Монгушту, Аян Мартыгырны, Владислав Ооржакты, Радий Монгушту, Андрей Кулундарийни, «Чайыр», «Сорунза» бөлүктөрүн онзалап демдеглекседим. Ылангыя Хову-Аксындан келген бөлүктүн үш кызы эр хей болдулар. Өске кижилер өттүнмейн, бодунуң ырын, аянын тып, сеткилдерни доюлдуруптар күүселделерни көрүкчүлөр манап турар-дыр ийин але. Тывавыс, Кызылывыс,

Улуг-Хем—Енисейивис, аваларывыс болгаш ынакшыл дугайында ырылар-ла хөй ышкакшыл. Оларның аразындан шилип, дыңнап, ырлап өөренирер, эргим аныяктар.

Салгал бүрүзү бодунуң үезиниң аайы-биле «бистиң ырывыс» дижи ырларлыг, каш-даа чыл болгаш душчуп, чыгып келгеш, «Че-ве!» дээш, чайтыладыр бадырып турар ынак ырларлыг болур чүве болгай. Ындыг ырлар кижилерни эптештирип-демнестирер, танышпасты таныштырар, бот-боттарын чаңгыс сөстен-не билчир арганы бээр.

Ам бо шагда эскерип чоруурга, аныяктарның демнежип алгаш ырлаар ырызы безин чок боор-дур. Чүгле танчылаар, утка-шынары онза чүвеге өөрөтпейн турар оюннар ойнаар дээрден башка. Чарыгдар чер тыппас энергиязын танчыже үндүрүп турары ол, а ырлашпас дээрге-ле, сагыш-сеткили хоозураңгай дээрзиниң езулуг барымдаазы ол ышкакшыл.

Шкоалаларда ыры башкылары, уран чүүл школаларында хөгжүм башкылары теория кырында билиг берип турары көвүдөп, а практика кырында ыры өөредип, ырладып өөредиринче шоолуг кичээнге салбайн турары ол бе кай? Ырылар чыныдылары сөөлгү үеде парлаттынып үнүп турар апарган-дыр, башкылар ону чүге ажыглавайн турарын кижилер кайгаар-ла-дыр.

Ыры—сагыш сеткилдин байлаа. Ыры — чырык, чаагай сеткил-биле эжеш. Чараш ырлар ырлап чоруур кижиниң сеткил-хөңнү база чараш, уян, ак болуру чугаажок. Ыры чүрөктерни чүглендириптер сорунзалыг. Ыры-биле узун оруктуң эрткени безин билдинмес. Ыры хөйүнү демнестирер күштүг. Ырлажып чоруулунар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧЕМПИОННАР ИЛЕРЭЭН

Эрткен суббота, улуг-хүндө Кызылдың «Мерзе» шыдыраа клубунга хоорай байырлалына тураскааткан хөл-шыдыраа чемпио-нады болуп эрткен.

Орта таптыг чарлал чок-даа болза, 46 эр, херээжен шыдыраачылар чыгыла кээп, швейцар система езугаар 7 салыгны ойнаан. Ийи хүн үргүлчүлээчел чидиг демиселдин түңнелинде эр шыдыраачылар аразындан Экер-оол Манчын эң хөй санны алгаш, чемпионнаан.Ийиги черни Херел Сандай-оол, үшкүзүн Алдынбек Калындүү алган. Херээжен улус аразында Наталья Ооржак тиелекчи болган, а Алла Кенден биле Айлаана Доржу ийиги-үшкү черлерни ээлээн. Тиелекчилерге хүндүлүг бижиктерни, медальдарны болгаш 5, 3, 2 муң рубльдин сертификаттарын тывыскан. Улуг-назылыг шыдыраачылар Д.Д. Монгуш, А.С.Ондар, Л.К. Кончук олар суй белектер-биле шаңнаткан. Судьялар Леонид Мохов биле Артыш Чүлдүм маргылдааны эки организаастап эрттиргенин ойнакчылар өөрүп демдеглээн.

Алдын-оол ОНДАР.
Кызыл хоорай.

Кыштаглаашкына белеткелдер ажылы уламчылавышаан

Бо хүннерде республиканың ажыл-агыйларында кыштаглаашкына белеткел ажылы уламчылавышаан. Республикада ниитизи-биле бюджет организацияларына хөмүр-даш сөөртүлгезин сентябрь 8-ке чедир ниити хергелдин 39,7 хуузу күүсеттинген. Ол дээрже эрткен чылдарга көөрде, эки көргүзүп болуп турар. Чөөн-Хемчик, Таңды, Тес-Хем бюджет организацияларына хөмүр-даш сөөртүлгезин 39 хуу күүседип турар болза, Кызыл кожуун—48, а Сүт-Хөл 45 хуу чедирипкен.

Республиканың чедери берге, ырак кожууннарының чурттакчы чонунга хөмүр-дашты план езугаар 17 муң 334 тоннаны чедирер тургаш, а херек кырында

5415,3 тоннаны сөөртүп чедирген, план 31, 22 хуу күүсеттинген. Бо талазы-биле Кызыл кожуун планын 88,3 хуу чедир күүседип алган. Ук кожуунунуң ажыл-агыйларының удуртукчулары ырак черлерде азы хем ол чарында чурттакчылыг черлерге ам, соок дүшпээнде одаар чүүл чедирип албас болза, соок дүжерже доңуп болур, хемге дурт та кажан туруптар, бойдус-биле болчажып болбас дээрзин эки билерлер.

ЧУРУКТА: понеделникте Каа-Хем кожуунунуң бир албан черинге хөмүр-даш дүжүрүп турда, бистин корреспондентивис тырттырып алган.

А.ДОНГАКТЫҢ тырттырган чуруу.

• Журналистиң блокнотундан

ЫНЧАН, ШЕРИГДЕН КЕЛИРИМГЕ...

Совет Армияның хүрээлениннен халашкаш, Кызылга 1969 чылдың декабрь 7-де келген мен. Мугур-Аксынче самолет манап ийи хондум. Бир таныырым журналист «Мөңгүн-Тайга район апарган болгай, сээң ажылдаар чериң ында бажын ажыг боор» диген чүве. «Бичии булуңум район апарган-дыр, моон сонгаар хөгжүп-сайзыраар-ла боор» деп, шимзэн-дааштыг АН-2-ге байгы бодалым ол чораан.

Кызылга туманналдыр сооп турган чүве, суурумга кээримге, дээрде чаңгыс-даа булут чок, хүн-изеректеп тур. Чурттакчыларның самолет кээрге-ле, улуг-бичииз чок уткуп чеде бээр чаңчылы ол хевээр. Оларның аразында честем болур, мотоциклин кыш-чай чок мунар, ол черге бир дугаарында фото-чурук тырттырып чораан Донгак Көкүйович Доржу мотоциклдиг келди. Чуржузу Өшкү-Саар шеригден кээр болган, ону уткуп келген. Ооң бо самолет-биле келбээнин, Кызылга-даа ону көрбээнимни аңаа чугааладым. Ол мени ушкарып алгаш, үстүү суурда бажыңымга чедирип каан.

Суур аразына халдып ора, «районнуң саң-хөө килдизи», «партия райком», «районнуң мал аарыгларына удур демисел чорудар станциязы»... дээн ышкаш бо черге көстүп көрбээн адрес-терни сонугарп номчуп чордум.

Каш хонук дыштангаш, ажылдаар чер хайдынары-биле чаа албан черлеринче базыптым. Ачам менээ «райкүүском даргазы Эрес-оол деп дарга бар, ужуражып көр, оглум, кончуг эки кижиге. Бир чүве сүмелээр чадавас» деп чагаан чүве. Ооң кабинетин тып аарымга, хуралдаан тур, үр болур хире. Дашкаар үнүп кээримге, честем Эрес-оол Саая таваржып келгеш, мени «бээр келем» дээш эдертип чорупту. Оон кылаштакш: «Партия райком» деп бижикиг бажыңга келдвис. Аайын-тыппайн, соондан кирип келдим. Ол бажыңда өрээлдерниң бирээинде комсомол райком бар болду. Эрес-оол Саая бирги секретарь кижиге бооп-тур.

—Шеригни эки-ле эрттирдин бе?—деп, ол ажыл-ишчи айтырды.

Бир-тээ дарга кижиге айтырып турар болганда, топтук харыылаар херек.

—Ийе. Дөртөн ажыг макталдарлыг мен, хемчег алыспадым. Шериг солуннуң штаттан дашкаар корреспондентизи бооп турдум.

—Эки-дир. Ынаар баар бетинде «Тываның аныяктары» солунга база ажылдап турган ийик сен бе? Комсомол амыдыралын билер ышкажыңчы.

—Ийе, бичии-бачыы...

—Ажырбас, билбес чүвениң айтып бээр бис. «Мөген-Бүрен» колхозка комсомол эге организациязының секретары херек. Кажан чоруур сен?—деп, мээң харыым-даа манавайн, дегийт айтырды.

—Ийи хонгаш...

—Эки-дир. Сээң-биле ийи дугаар секретарь чоруур. Комсомол хуралын эрттиргеш, сени соңгуп алыр.

Чуртум Мөңгүн-Тайга-даа болза, бо назыда чедип көрбээним булуңум—Мөген-Бүренче хаптым. ГАЗ-53 деп чүк машиназының кузовунга олурупкан бис. Комсомол райкомунуң ийиги секретары Кызыл-оол Демьянович Саңгы-Бадыраа (чоруур хүнде таныжып алган бис), «Мөген-Бүрен» совхозтуң партком секретары Ооржак Чашкагарович Очур-оол, харылзаа ажылдакчызы, комсомол комитетиниң секретарының оралакчызы Март-оол Ховалыгович Кула суглар-биле, моон сонгаар чаа ажылымны кады кылып улузум-биле орук аайы-биле таваржы берген мен.

Колхозтуң комсомолчуларының ээлчег чок отчет-соңгудалыг хуралын дораан чыыпкан. Оларның аразында мээң Мугур-Аксы школазынга кады өөренип чораан өөрлерим хөй болган, ынчангаш мени дадалгалзал чок соңгуп алганнар. Ажылымны шыдаар шаам-биле кызып кылып турган мен, эки үнелелди берип-даа турганнар. Бо бичии чүүлүмге бодум дугайын, бодум ажылым дугайын звес, районнуң чаа тургустунган үезинде ону хөгжүдүп сайзырадыры дээш боттарының күжүн, билин харамнамайн келген удуртукчуларның дугайын чугаалаксаан ийик мен.

Бир-ле дугаарында ол ажылдап барганым чүгле Мөңгүн-Тайганың звес, бүгү Тываның кыдыг-кызыгаары болур Кызыл-Хая суурга кады ажылдап эгелээним өөрүмнү таныштырып көрейн. Партком секретары, үстүндө чугаалааным Ооржак Чашкагарович Очур-оол билдилиг удуртукчу. Ынчангы дини-миреп турган ажыл-агыйның кандыг-даа адырларын эки билер, кижилер-биле чугаалашканда, кончуг топтук, оюн-баштаа-биле шыңгыы негелдени кадып тургаш, сорулганы күүседип шыдаар кижиге ол. «Мөген-Бүрен» колхозун шыырак ажыл-агыйжы удуртукчу Саая Кара-оолович Шыдыраа даргалап турган. Ону ынчан-на чон Шуйда «Мурнакчы» колхозтуң даргазы, ат-сураглыг Хертек Кудурукпайга дөмейлээр турган. Бо дарганың чон-биле харылзажып билирин дыка-ла магадаан мен. Аныяктар-биле «оглум», «кызым» деп чугаалажыр. Ажыл-агыйын тергини эки билер, колхозчуларның кымның канчаар чурттап оарын безин эн-дес. Аас-кежи бооп, бо хоочуннарың кайызы-даа бистиңара-выста бар, Мөңгүн-Тайгазында чонунуң аразында чурттап, аныяк-өскенге чагыг сөзүн берип чоруурлар. Кадык-чаагай-ла бооп көрүңер, эргим хоочуннар!

Мөген-Бүрен көдээ Совединиң күүскомун Бай-Тайгадан келген Демир-оол Салчакович Чыдым даргалап турган. Боду аныяк-даа болза, сумунуң ажылын эки билер, доктаал-саавырларын үезинде үндүрер, ол дээш район Совединиң мурунундан мактадып келген кижиге чүве. Ынчан район чаа тургустунган болгаш сумуларже чорудар чагаалары марка чок ак хаптарлыг турган. Хавында «Д. Чыдым» деп чаңгыс сөс бижээн чагаа келир, чазыптарымга, райкүүскомдан Демир-оол Салчаковиче-даа келген чагаа болур. А ол чазыптарга, комсомол райкомундан мезээ келген-даа бижики болур-ла.

(Уланчылыг)

Дангыт ЧЫДЫМ,
Россияның Журналистер
эвилелиниң кежигүнү, күш-
ажылдың хоочуну.

Уксаажыдылганы хөгжүдөр ажыл эгелээн

2008 чылдың сентябрь 3-те Тыва Республиканың Чазааның бажыңына Көдээ ажыл-агый яамызы болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчысы И.В.Чучев «Тыва Республикада мал ажыл-агыйының амгы байдалы, берге айтырыглары болгаш ону сайзырадырының аргалары» деп темалыг «төгерик столду» организаптап эрттирген.

Аңаа оралакчы дарга, сайыттан аңгыда, Россияның Көдээ ажыл-агый академиязының эртем-шинчилел институтунуң Тывада салбырының мал ажыл-агыйының болгаш ветеринария килдизиниң эргелекчизи, көдээ ажыл-агый эртем-нериниң кандидаты Соңгукчу Монгуш, Тыва Республиканың Ветеринария хайгааралының албанының удуртукчузу Рина Монгуш, «Республиканың малдың уксаажыдылга ажыл-агыйы» ККБ-ниң директору Арина Долаан, Тываның малдың генофондулуг уксаажыдылга ажыл-агыйларының удуртукчулары — Бай-Тайга кожуунуң «Бай-Тал» ККБ-ниң Кызыл-Кат Кочал-оол, Мөңгүн-Тайганың «Мөген-Бүрен» ККБ-ниң Өшкү-Саар Ооржак, Кызыл кожуунуң «Сянь-би Мангут» КХН-ниң Шолбан Сагаачы, Сүт-Хөлдүн «Амык» көдээ ажыл-агый кооперативиниң кол бухгалтери Марьяна Монгуш, Бай-Тайганың «Ооруг» КАК-тың удуртукчузу Макаар Сат, Эрзин кожуунуң көдээ ажыл-агыйның хоочуну Батаа Кунгаа, Тес-Хемниң Көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги Николай Чооду дээш, оон-даа өскелер киришкен.

Бөгүн республикада уксаалыг малдың продуктулуг чоруунуң шынарын бедирер үе келгенин барымдаалап, ону чедип алырда малдың уксаазындан, хайнакташтырарындан, селекциядан, чиир чеминден болгаш азыралындан улуг хамаарылгалыг болур. Шилчилгелиг берге 90 чылдар үезинде ниитизи-биле Россияның көдээ ажыл-агыйының малдың селекция ажылы кезек када соксап, каш чылдар дургузунда мурунда турган дуржулганың чидирген турганын эртем ажылдакчызы Соңгукчу Монгуш дыңнаткан. Тываның малчынары уксаажыдылга ажылын шуут чорутпайн турганындан тыва малдың шынары кудулаан, шээр малдың эт болгаш дүк бээри чавызаан, бода малдың сүт продукциязы эвээженин ол чугаалаан. Ынчангаш бо берге байдалдан уштунары-биле ол Тывага уксаажыдылга ажылын катап диргизерин, ону чаа үениң негелделеринге дүүштүрерин кыйгырган. Бо үеде Тывада чүгле Би-Хемде «Нива» КАК, Тандыда «Сергей Шойгу аттыг «Балгазын» КАК болгаш «Каа-Хемское» МКБ көдээ ажыл-агыйларында инектерни, а шээр малды Мөңгүн-Тайганың «Малчын» болгаш «Мөген-Бүрен» ажыл-агыйларда, Бай-Тайганың «Бай-Тал» ККБ-де, Тес-Хемниң «Деспен» МКБ-де, Эрзинниң «Бай-Хөл» КАК-та тарып боозадып турар. Ук бүдүрүлгелер чыл санында-ла республика болгаш Россия чергелиг делгелге-садыглаашкынарга кирип, шаңнал-макталдарны ап турар-даа болза, уксаажыдылга ажылын калбаа-биле республикага чорутпайн турар. Бо адаттыгган ажыл-агыйларда уксаалыг малдарны аңгылап, селекциялыг коданнары өөренип, оларның этыктерин болгаш дүгүнүң беримчелин бедидери-биле эртем шинчилелдерни, опыт-дуржулгаларны кылып турар. Ам бо рыноктуг үеде хойларның уксаазын экижидип,

чартык бөдүүн дүктүг хойларны (хевис кылырында херек) болгаш чартык нарын дүктүг аңгор өшкүлери өстүрери күзенчиг-даа, оон орулгалыг-даа болуру килдиргир.

«Төгерик столдуң» киржикчилери республиканың «Малдың уксаажыдылга ажыл-агыйы» ККБ-зи 1 млн. 160 муң рубль өре-ширелиг болганындан буурап дүжөрүн барымдаалааш, «Тываагрохолдинг» КХН-ге хамаажып турар республика чергелиг аңгы уксаажыдылга ажыл-агыйын Тандыда «Сосновское» хойларның уксаажыдылга ажыл-агыйына тургузар яамының саналы-биле каттышкан. Ынчангаш 2008-2012 чылдарда республиканың көдээ ажыл-агыйын сайзырадыр тускай сорулгалыг программаның акша-хөрөңгизи-биле ооң материал-техниктиг баазаның четчелеп, бүдүрүкчү кошкарларның үрезин доңурап лабораторияны тургузарын чүүлдүг деп санап көргөннер. Келир үеде эртемден зоотехник мергежилдиг специалистерни аңаа хаара туткаш, амгы үениң инновациялыг технологиялары-биле уксаалыг малды азырап, доруктуруп, нелтередир ажылды эгелээри планнаттыган.

Ол ышкаш «төгерик столдуң» киржикчилер республиканың кожууннар төптеринге болгаш Кызылга көдээ ажыл-агыйжы рыноктарны ажыдарын сүмелзэн, чүге дизе көдээ черлерде малчынар боттарының бүдүрген продукциязын кайнаар-даа садып-саарбайн турар болгай. Амгы үениң рыноктуң негелдези — көдээ ишчилерниң бүдүрген продукциязын болбаазырадыр мини-цехтерни, мини-конвейерлерни кожуун бүрүзүмге ажыдары чугула апарган. Аңаа херек дериг-херекселдерниң өртээниң улуг дыка аар эвезин киржикчилер демделгезинер. Кызыл хоорайга ай санында-ла көдээ ажыл-агыйжы ярмарка-садыглаашкыннары организаастаарын чыылганнар санал кылдыр кириген. Ол талазы-биле Иван Чучев чүүлдүгүнүп, бо айтырыгларны дарый шиитпирлээрин аазаан.

База бир «аарышкылыг» айтырыг — мал оору. 2008 чылдың 6 айның дургузунда 158 мал оорлаан херектер бүртүктеттинген. 730 баш санныг оорлаан малдың 498 баш малды ээлеринге дедир эгиткен. 3875 муң рубль түнүг когаралдың иштинден 782 муң рубль түнүг эгиткен. Эң-не хөй санныг мал оорлаар чоруктар Тес-Хем, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожууннарына болган. Аңаа хамаарыштыр мал оору-биле демиселди күштелдирип, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының аграр политика болгаш бойдус курлавырларының талазы-биле комитеттин кежигүн болур депутаттарына «Тыва Республикага мал оорлаар чорукка болгаш хоойлуга дүүшпес дириг малды, ооң эдин садар чоруктарга удур профилактика ажылын күштелдирериниң дугайында» хоойлуну амыдыралга дүрген боттандыраарын сүмезин чугаалашкан.

Карим МОНГУШ.

Аржаан дугайында

ХУМАГАЛЫГ

Маааа Шивилиг аржаанының дугайында каш сөс чугаалавайн баар аргам чок болду. Алдан чылдарның төнчүзүндө ук аржаанга 50-60 хире-ле майгыннар, аржаанчылар кирер 2-3 хире ажык шоргалар турган боор, а эрткен чылын чорувуста 100 ажык улуг-биче майгыннар, аржаан девискээрин каастапкан турар болду. Аржаанның үнүп чыдар 3 кезек черлеринде 5-6 кабиналарны кылгаш, кабина бүрүзүндө 2-3 шоргаларны аржаанчыларга таарымчалыг кылдыр тургускан. Майгыннарны тиккени чурумнуг, аразы-биле машиналар эртип болур. Аржаанчыларның назы-хариның, кадыының аайы-биле майгыннарны каяа тигерин тускай самбыраларда бижээн «Айтыкчыларны» орук кыдыында тургусулап каан. Ону чүгле улгаттыр, көскү кылдыр бижээн болза эки деп бодаар кижилер болдум.

Суму чагыргазының шиитпирин езугаар аржааннап келген кижилерден чыылдалар чыыр, аржаанда ниити байдалды хайгаарап

турар тускай кижини (Клара Хертек) суму чагыргазы томуйлаан. Келген кижилерден 200-200 рубльди алыр болду. «Чыылдаларга хамаарыштыр аржаанчыларның хамаарылгазы кандыгыл?» деп, Кларадан сонуургаарымга: «Ийи-чаңгыс кижилерден өске келген улус колдуу-ла кандыг-даа айтырыг чокка төлээр-дир» диди.

Эрткен чылын Шивилиг аржаанынга дыштаныкчылар кээринин мурнунда, ол аржаанның үнүп чыдар эгезинге, келген улустун саң салып, мөргүл кылыр чери өрттенген болду. Бо кол аржаанның үстүндө 2-3 километр хире черде чүрек аржааны бар. Ол база өрттенген. Ол черлер анаа-ла боду өрттени бербээн, кандыг-ла-бир оваарымча чок, кыдыра сеткилдиг кижиниң ажылы деп бодаардыр мен. Ол өрттү чоннуң күжү-биле өжүргенин аржаанның хариысалгалыг ажылдакчызы чугаалап орду. Барып-барып аржаан бажынга өрт кыпсып каар, кандыг үзел-бодалдыг кижилер дээр силер?!

Кижилер амытан бойдустун төлү чүве болганда, бодун боду азы чурттап олурар бажынын боду өрттедикени-биле дөмей чүве ышкажыл.

Шивилиг аржаанын санаторий кылырынга чедир элээн үе хереги билдингир. Санаторий болгужеге чедир аржаанның девискээрин дыштанып келгеннерге таарымчалыг болдурары-биле дараазында сүмелерни Бай-Тал суму чагыргазынга сүмелекссэн ийик мен. Аржаанның девискээрин чаагай-жыдары-биле чүнү кылып болурул?

— Аржаанның үнүп чыдар эгезинден эгелээш, агып чыдар дамырак сугнун девискээринге майгыннар, машиналар тургуспазы-биле долгандыр көрүштүг кылдыр херимнээр. Аржаанның мурнуу, барыын, чөөн талазында майгыннар тигер черлер четчир;

— дыттар аразынга аржаан-

наан улус дыштанып олурар черлерден (беседкалар) кылыр, оон чоогунга клумбалардан кылгаш чараш чечектер тарыыр;

— адаанда туттунган бажынар чанынга улус кылаштар оруктарны тускайлааш, кыдыгларынга шивилерден болгаш тайга черге тааржыр өске-даа ыяштардан чүге тарып болбас деп;

— майгыннарны чүгле тускайлаан черлерге тигерин чурумчудар. Туралааны-биле арга иштинге суг барып майгын тигерин болдурбас, өрт айылынга тайыл-бырлыг самбыралардан арга кыдыгына азар;

— арыгланыр черлерниң санын көвүдетсе эки боор, чамдыкта аржааннаан кижиниң саны ийи муң ажа бээр диди, туалеттерниң эвээжинден арыгланыр дээш арга иштинге кылаштары көвүдээр;

— аш-чем кылырынга, арыг-

ланып-чугдунарынга хереглээр сугну чоокшуладыры-биле хавак адаанче хоорзалардан чорудар аргазын көөр азы хавак адаанга кудуктан кастырар айтырыгны шиитпирлээр.

Чурттакчылыг суурларга чылдың-на чазын-күзүн чаагайжыдылга айын чарлаш, санитарлыг арыглаашкынны эрттирип турар болгай. Аржааннарга санитарлыг арыглаашкын хуннерин чүге эрттирип болбас деп? Аржаанның девискээринге, чижээлээр, «Неделяныч пятница хунү» — санитарлыг арыглаашкын хунү» деп көскү кылдыр бижээш азып каар болза, дыштанып келген улус боттары-ла турар девискээрин ол хун арыглап алыр-дыр ийин. Ол хун кандыг-ла-бир культура массалыг хемчеглерден (спортчу оюннар, конкурстардан) организаааш, арыглаашкынның түннелин чугаалажып, идепкейлиглерин шаңнапмактап-даа болгай-ла.

КАРА-ООЛ ХАЛАРБАА.

Эрзин кожун.

Хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның комиссиязының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай 2008 чылдың август 22 № 486

Тыва Республиканың девискээринге хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле күрүнө системазын тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Дараазында чүлдү бадылаар: хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының дугайында

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың август 22-де № 486 доктаалы-биле бадылаан

Хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының дугайында ДҮРҮМ

1. Хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязы (моон сонгаар — Комиссия) хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле күрүнө системазының боттандырар хемчеглеринге күүсекчи эрге-чагырганың сонуургалдыг органның бир демниг хөдөлишкиннерин хандыраарыга тургустунган дүүштүрүлгө органы болур.

2. Комиссияның кол сорулгалары болза:

а) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның ажил-чорудулгазын дүүштүрери база хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле адырга хоойлужудулганы күүседир талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның, тус чер бот-башкарылга органның болгаш организацияларның кады ажылдажылгазын;

б) арагалаашкын, алкоголизм, наркомания, хоойлуга чөрүштүр миграция, хосталгазын казыткан черлерден хосталып келген кижилер-биле ажылды идепкейжидеринче угландырган, хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле күрүнө системазының хемчээлинге организаадыг-практиктиг хемчеглерни дүүштүрер болгаш шиитпирлерни ажылдап кылыр база Тыва Республиканың девискээринге кем-херек үүлгедиишкининиң деңгелин бадыраарынче угландырган өске-даа хемчеглерни ажылдап кылыр;

в) хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле мурнады көрдүнген угландышкыннарының талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылыр, ону практиктиг ажил-чорудулгага шиңгээдип алыр, боттандырган хемчеглерни хоойлу-дүрүм үрээр чорук болгаш кем-херек үүлгедиишкинин болдурбазынче угландыра;

г) Тыва Республиканың девискээринге кем-херек үүлгедиишкининиң деңгелин бадыраарынче угландырган республиканың болгаш муниципалдар аразында профилактиктиг хемчеглерни организааар болгаш эрттирер;

д) хоойлу-дүрүм үрээр чоруктуң болгаш кем-херек үүлгедиишкининиң байдалы база оон чылдагаанын эдер талазы-биле тус чер бот-башкарылга органның, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның удуртукчуларының хүлээп ап турар хемчеглерин болгаш Комиссияның ажил-чорудулгазының чоруп турарының дугайында Тыва Республиканың

Дүрүмнү;

хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының составы.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Чазанга дыңнадыр.

3. Комиссия бодунга салдырган сорулгаларны күүседирде дараазында хүлээлгелерни боттандырар:

а) Комиссияның бүрүн эргезинде кирип турар айтырыгларны шиитпирлээр-биле холбашкан, эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдериниң экспертизанын эрттирер болгаш ажылдап кылырынга киржир;

б) хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле Тыва Республикага болгаш муниципалдыг тургустулганың девискээринге ажылдыг организаааның байдалының дугайында медээлерни, тайылбырлыг болгаш информация-аналитиктиг материалдарны белеткээр боттандырар;

в) тодараттырган четпестерни эдер талазы-биле хемчеглерни хүлээп алырының эргежок чугулазының дугайында хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле адырга хүлээлгезин күүседип турар тус чер бот-башкарылга органның, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның удуртукчуларына тургустунган чурум-биле дыңнадыр;

г) хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле системада албан черлериниң болгаш органның ажилының таарымчалыг арга-дуржулгазын өөренир, түңнээр болгаш непередир;

д) хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээрде хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш өске-даа организаааларның кады ажылдажылгазын боттандырар;

е) бодунуң бүрүн эргезинге хамааржып турар айтырыглар талазы-биле массалыг информация чепсектери-биле кады ажылдажылганы боттандырар;

ж) бодунуң бүрүн эргезинге хамааржып турар айтырыглар талазы-биле ажылдың ажыктыының, кем-херек үүлгедиишкинериниң угландышкынының болгаш байдалының дугайында информацияны чыыр болгаш анализин чорудар;

з) Комиссияның шиитпириниң күүселдези дээш контролду боттандырар.

4. Комиссияның эргези болза:

а) тус чер бот-башкарылга органның болгаш күүсекчи эрге-чагырга органның тургустунган чурум-биле негеп алыр, а база бодунуң бүрүн эргезинге хамааржыр айтырыглар талазы-биле информацияны организааалардан;

б) боттут таварылгада тодараттырган четпестерни эдер талазы-биле хемчеглер хүлээп алыр кезээнге, тус чер бот-башкарылга органның болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның эрге-дужаалдыг кижилерин бодунуң хуралында дыңнаар;

в) хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле күрүнө системазына хемчеглерни боттандырары-биле күүсекчи эрге-чагырганың сонуургалдыг органның кады ажылдажылга талазы-биле ажылдың организациязының байдалын өөренип көөр сорулга-биле, муниципалдыг тургустулгара үнүшкүннерни сонуургалдыг албан черлериниң болгаш органның төлээлериниң база специалистериниң санындан ажылчын бөлүктөрнү тургузар;

г) тус чер бот-башкарылга органның, күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның эрге-дужаалдыг кижилерин болгаш специалистерин тургустунган чурум-биле кириштирер, а база ол ажылды моон сонгаар сайзыраңгайжыдар талазы-биле саналдарны болгаш сүмелерни ажылдап кылыр, хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле күрүнө системазына хемчеглерни боттандырарына күүсекчи эрге-чагырганың сонуургалдыг органның практиктиг дузаны чедирерин организааар.

5. Комиссияның составына даргазы, даргазының ийи оралакчызы, Комиссия кежигүннери болгаш хариысалгалыг секретарьлыг кылдыр тургустунар.

Комиссияның составын Тыва Республиканың Чазаның бадылаар.

6. Комиссияның ажил-чорудулгазының

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың август 22-де № 486 доктаалы-биле бадылаан

Хоойлу-дүрүм үрээринге удур хемчеглер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязының составы

Ш.В.Кара-оол — Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, даргазы;

А.М.Монгал — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, даргазының оралакчызы;

В.И.Лесняк — Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыды, даргазының оралакчызы (чөпшээрешкени-биле);

А.А.Ондар — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының секретариатының удуртукчузу, хариысалгалыг секретары;

А.М.Адыгбай — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының эрге-хоойлу экспертизасы болгаш хоойлужудулга системажыдылганың эргелелин начальниги; Р.Ч.Алмазов — Россияның кеземче күүселдезиниң Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелин начальниги (чөпшээрешкени-биле); К.Т.Даваа — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды;

А.П.Елизаров — Россия Федерациязының Федералдыг миграция албанының Тыва Республика талазы-биле килдизиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар (чөпшээрешкени-биле); В.С.Комбу — Тыва Республиканың Күрүнениң нотариалдыг конторалар болгаш чаргы чарар судьяларның ажил-чорудулгазын хандырар талазы-биле агентилелдин директорунуң оралакчызы;

Н.Х.Куулар — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының девискээр хөгжүлдэи болгаш тус чер бот-башкарылга органның кады ажылдажылга эргелелин начальниги;

А.А.Лачугина — «Тувинская правда» солунуң кол редактору;

Э.С.Лифанова — «Новый век» телеканалдык кол редактору (чөпшээрешкени-биле);

С.С.Монгуш — «Шын» солунуң кол редактору;

П.А.Морозов — Тыва Республиканың өөредилге, эртем, аныктар политиказының сайыды;

А.Д.Ооржак — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды;

М.Ч.Ооржак — Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдин директору;

Ю.И.Прохоренко — Тываның күрүнө университетинин ректорунуң хүлээлгезин күүседип турар;

А.А.Светличный — Россия Федерациязының наркотиктер саарылгазы дээш контроль талазы-биле Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелин начальниги (чөпшээрешкени-биле);

А.Г.Филатенко — «ВГТРК-ГТРК «Тыва» ФККБ-ниң салбырының директорунуң оралакчызы (чөпшээрешкени-биле);

В.С.Чаж-оол — Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүнө албаны агентилелдин директору.

• Мөңгүн-Тайга кожуунун каттап тургустунганындан бээр 40 чыл оюн уткуштур •

Төөгүнү арттырган бис

Мөңгүн-Тайга кожуунун 1941 чылдың март 12-де Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунун чарлыын езугаар тургускан. Кожуунун тургустунганын арат чон 1941 чылдың июль 28-те байырлап эрттирген.

1951 чылда кожууну дүжүрген. Ол чылдарда колхозтарның чаа тургустунуп турган уези. Ачам, авам 300 ажыг шээр малындан 30 хире шээр мал, 200 ажыг сарлындан 10 шаа бода малды арттыргаш, артканын чаа тургустунуп турган колхозтарже чоруткан.

1953 чылда мээң өг-бүлөм Бай-Тайга кожуунун Шуйга көжүп келгенин эки сактыр мен. 1962 чылда Бай-Талга ортумак школа дооскаш, төрөөн чуртум Мөңгүн-Тайгага чанып келдим. Ынчан ачам, авам "Малчын" колхозка кадар-чылап турганнар. Ол үеде үк колхоз Бай-Тайга кожуунга хамаар-жып турган.

Колхоз даргазы Саая Кара-оолович Шыдыраа мени келдирт-кеш, колхозка саанчылап каан. Бир хүн дарга мени база каттап келдирткен. Колхозууска Бурятияның көдээ ажил-агый институту 3 өөренир олутту бергенин чугаалааш, зоотехникке өөренип ал деп сүмелзэрге, чөпшээрэжипкен мен. 5 чыл дургузунда төрөөн колхозунун стипендиязын ап, эртем-билигин чедип алдым.

Арга-дуржулгалыг Шөмбүл Сундуевич Кыргыстың ачызында мал ажылының чажыттарын шиңгээдип ап, ол чедип алган дуржулгамны бүгү назынымда ажыглап келген мен дээрзин баш удур дидими-биле чугаалаар мен.

Колхозка ажилдап турумда, ооң даргалары Кызылче, Тээлиже уурук-суурук сургакчылап турарын эскердим. Чугаазының ужу-кыдыын дыңнаарымга, "район апаргаш..." деп сөстөр дыңналып, Ылавылап айтырып кээримге, Мөңгүн-Тайга районун каттап тургузар деп шийтпир үстүкү черде хүлээп алдым, ооң уламындан "Мөген-Бүренге" база колхозту ийи чыл бурунгаар тургузуп каан болду.

Ол-ла чылын октябрьда Мөңгүн-Тайга району ынчаар тургустунган. Ынчангаш бо чылдың октябрьда Мөңгүн-Тайга кожуунун каттап тургустунганының 40 чыл юбилейи болур. СЭКП райкомунун бирги секретарына Ондар Норбу-Самбуевич Шагдыр-оолду, ийги секретарына Соян Сонусович Дамдын-Сүрүнү, ВЛКСМ райкомунун бирги секретарына Эрес-оол Онанович Сааяны, ийги секретарына Кызыл-оол Санчы-Бадыйрааны томуйлаан.

Мөңгүн-Тайга райкүүскомунун даргазынга Хертек Сүрүнүвич Эрес-оолду, оралакчызынга Салчак Сагаан-Байырович Очурну, секретарына Дамбаа Улуг-Карак-ович Иргитти, райсан килдизинин даргазынга Базыр-оол Ховалыгны, улуг бухгалтеринге Елизавета Коңзай-ооловна Сааяны, улус судунун даргазынга Борис Лопсанович Даңзынны томуйлаан.

Эрес-оол Сүрүнүвич Хертек райкүүском даргаладып чорутканының соонда "Малчын" колхозтун даргазынга Богатыр Самбуевич Кошкар-оолду томуйлаан. Ол даргавыс дыка кызымак ажилдаар кижил болган. Ылаңгыя чоннун амы-дыралы дээш өг, өреге бүрүзүн кезип чорааш, чединмес өг-бүлелерге кандыг-даа арганы ажыглап тургаш, дузалаар турган. Тудуг, суур чаагайжыдылганының ажилдарын бирги чергенин кылдыр көөр болгаш суурнун бүгү чонун эвилелдеп алгаш, Мугур хемнин суун бүгү-ле кудумчуларынче бадырган. Оон бээр-ле суурувус ногаанчыттыган. Мөңгүн-Тайганың чону суурда агып чыдар сугну "Кошкар-оол атыг буга" деп баштактанып шолалап алганы таварылга эвес. Ол дээрже даргавыстың чонга арттырып каан тураскаалы деп бодаар мен.

1969 чылда "Малчын" колхозтун кол зоотехникке томуйлаттырган мен. Ол ажилга улуг арга-дуржулганы база-ла Богатыр Самбуевичиден алдым. Ол үеде совхозтун хоюнда чаңгыс аай уксаа чок турган. Шупту холушак: тыва, меринос, саранжа, харын-даа каракуль безин уксаалыг хойлар бар, а өшкүлөр колдуунда тыва уксааның турган.

Мөңгүн-Тайганың кадыг-ширин агаарына, хөй мал чеми хереглес тус черге таарышкан кара баштыг, чаглыг (калбак) кудруктуг тыва хойларны өстүрер сорулга салып алгаш, ажилдаар деп турумда, район тургустунганының ийи чыл болганда, 1970 чылдың сентябрьда, "СЭКП райкомунун ийги секретарына ажилдаар болган-дыр силер дээрже" ажилдаар ужурга таварыштым.

Ол үеде ВЛКСМ райкомунун

бирги секретарына Владимир Хертекович Сүге-Маадыр ажилдап келген. Комсомол эге организациязының секретарына шимченгир, ажылгыр улустан шилип, эң идепкейлиг аныктарны аңаа хаара туткан бис. "Малчын" колхозка Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржакты, "Мөген-Бүрен" колхозка Иван Михайлович Көжени, райпога Мая Донгаковна Ламажыкты, харылзаага Татьяна Иргитовна Демчикти томуйлап, кады ажилдап турдуvus.

Эки көргүзүлгелерлиг малчыннар чылдан чылче немежип турган. Оларның хөй кезин аныктар турганын сактыр-дыр мен.

1970 чылда республикага болган уран чүүл көрүлдезинге мөңгүн-тайгажылар бирги черни база алган. Ол дээрже шупту аныктарның кады демниг ажилдажылганының болгаш шыырак удуртукчуларның идепкейлиг ажылының түннели-дир. Дөртөн чыл бурунгаар "Малчын" колхозтун комсомол эге организациязының секретары спорт ажылын каттай харылап турган Калдар-оол Донгакович Чындын-оол амгы үеде суур ортунда турар спорт шөлүн (стадиону) долгандыр херимнеп кылырын организастан. Амгы аныктарывыс ооң кылган буянның ачызы-биле спорт-биле сырый харылза-жып, хөй-хөй чедишкиннерни чедип ап тур.

ВЛКСМ райкомунун ийги секретарына беш чыл ажилдааш, 1975-1988 чылдарда кожуунун көдээ ажил-агый эргелелин кол зоотехникке ажилдадым. Кожуунга тыва хойларның уксаазын экижидер сорулга-биле хураган кошкарларны шилип, тыва хойну өстүреринин талазы-биле респуб-

ликаның элзэн хөй кожууннарының ажил-агыйларынга дуза кадар тускай баазаны тургускан. Бистиң совхозтарывыстың тыва уксаалыг кошкарларын Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал, Кара-Хөл, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннары садып алгаш, боттарынга тыва уксаалыг хойларны өстүрүп, бистиң ажил-агыйларывыска улуу-биле четтиргенин илередип турдулар. Ол-ла үелерде Бай-Тайгадан, Улуг-Хемден ангор хуналарны садып, "Малчын" совхозтун Тоолайлыгның өшкүзү бүрүн ангоржуттунган турган. Ол чылдарда 100 баш төрүүр малдардан 71 бызааны, 74 анай, хураганы, 67 кулуннары камгалап алган. 1 хойдан 1,5 кг. дүктү кыргып, күрүнеге 30 тонна дүктү, 890 тонна этти дужааган турган. Үе бергедеп, чурт иштинде нити байдал баксырап кээрге, ол сан-чурагай көскүзү-биле кызырылган.

"Малчын" көдээ ажил-агыйның төөгүзүнде көдээ ажил-агыйга ажилдап чораан специалистернин ажылын үнелес арга чок. Оларның аразында совхозка зоотехниктеп, директорлап чораан Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехникти Демир-оол Донгакович Доскаар, кол мал эмчизи Омааш-оол Лама-Хооевич Салчак, Ольга Очуровна Өскен, Донгак Кыдырашович Хойлак-оол, Шой-оол Иргитович Делгер-оол, Улар-оол Лопсанович Иргит, мал эмчилери Пинов Дажыевич Иргит, Шагдыр-оол Чанчы-Хооевич Ооржак, Мөңге-Байыр Хертекович Нордат дээш, оон-даа өскелерни адап болур.

Кара-кыс ЧУЛДУМ,
күш-ажылдың хоочуну.
Мугур-Аксы суур.

Мөңге меңгилер аразында

Мөңгүн-Тайга — чараш, онзагай булуңнарның бирээзи. Ол делегейнин, Россияның Кызыл дептеринде когген ховар, чидер деп барган дыка хөй дириг амытаннарның болгаш онзагай эм үнүштеринин чурту. Мында казымал бай-лактар элбек.

Чайнын ортан уезинде
Чаъс эвес, хар чааптарын
Чаңгыс каттап көргөн сен бе?
Сагыжыңга чураан сен бе? —
Мөңгүн-Тайгам ындыг чер боор.
Чүгле Тывам бедии эвес,
Чөөн Сибирь эң-не бедии —
Шыпшындыва альпинистер
Чылдың үнгеш, чоргаарланыр —
Мөңгүн-Тайгам ындыг бедик.
Карактарны, мага-ботту
Хавыкталдыр, тендиннедир
Хары, сайы каттай-хаара
Хайыра чок улдал-ла кээр —
Мөңгүн-Тайгам шуурганы-дыр.
Төрзөн черим — ава черим,
Төлү менээ сенден эргим
Ындыг черни тыппайн чор мен.
Ынакшылым, ырым болган —
Мөңгүн-Тайгам ындыг эргим.

Мөңгүн-Тайгага бир дугаар келген кижиге кандыг-бир онзагай, өске делегейде келген ышкаш сагындырар. Чүл дээрже чингир көк дээр адаанда илчирбеленчек, сүвүр-сүвүр, меңгилери чайын-налган бедик даглар, чер болганда хорум-даш база дошкун бойду-зунга чаңчыккан, күштүг хат-шуурганынга дадыккан, долбан кызыл чаактыг, эрес, хүндүлээчел, биче сеткилдиг чону сагыжыңга олчаан артып каар.

Чедиксээрин Мөңгүн-Тайгам Сеңзэ черле көргүссүмзе. Саадак сынның кырынайдан Чарашсынып харазыңза. Тарбаганның черемезин Таптырганып чизинзе аар.

Сарыг чаглыг сарлык эддин
Саспа дайнап орзунза аар.
Үзүм-чигир сагындырар
Үүргенелиг кара чөкпзэн
Сагыжыңдан үнмес кылдыр
Чаңгыс каттап чооглатсымза.
Мөңге меңги богааланган
Мөңгүн-Тайгам шыпшындыва
Чедип алгаш, кокла каспайн,
Сени черле үндүрүмзе.
Чуртум ыдыын билир кылдыр
Чугаалаптар демдек тыппайн,
Чүңү бодап орбадым дээр —
Чүгле четкеш, билип каар сен.

Чоокта чаа Мөңгүн-Тайгамга четтим. Аът, шары-биле аргыжар турган бо девискээрде ам Хан-дагайты — Саглы — Мугур-Аксының каалама оруу ажыттыган. Чүгле самолет-биле төпче аргыжып турган мөңгүн-тайгажыларга бо орукту ажытканы канчаар-даа аажок таарымчалыг апарган. Бо орукту ажыгдалче кириеринге 1986-1990 чылдарда СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунун бирги секретарына ажилдап чораан Владимир Думатович Хемер-оолдун берген сөзүңге шынчызы, быжыг тура-соруу, кайгамчык ажылгыры улуг рольду ойнаан. Ол мынча дээр: «Барлык хемде Сарыг-Кызааның хаяларын оор езу-биле буза тепсипкенинин соонда, аргыжылга база «оор езу-биле» эгелзэн, оон соон дарый орукту дүрген ажыгдалче кириеринче угланган кончук улуг ажыл шуудаан»...

Тоолайлыг, Барлык-Бажында ам бо хүннерде-даа мээң «Мөңге меңги оранында» деп номумда бижээним өгбелеримниң ажы-төлүнүн оолдар, уруглары, оларның уйнуктары кайгамчык байлак оранын эргий чурттап, ангор өшкү, сарлыын малдап, ада-иезинин тура дүшпес тура-соруктуун, аажок

ажыл-агыйжызын бадыткап чорлар. Ындыг кончук кымнарыл ол?

Бир-ле дугаарында Лопсан Арина Кара-ооловна-дыр —ангор өшкү кадарчызы, долбан кызыл чаактарлыг, 1 оол, 1 кыстың авазы. Ол Балчынмай Шамбылаевич Доштуг-оолдун уруу Донгак Манданмаа (Мандаш-даа дижири) биле Ооржак Кара-оолдарның уруу кижил.

Эрес-кежээ, мурнакчы кадарчылар чораан Иргит Кушкаш Шугууровна биле Салчак Достай-оол оглу Буян өөнүн ишти Седен Саида Кан-ооловна-биле 1 оол, 2 кыстыг, Кош-Ой-Бажынга кыштап, Теректиг-Аксынга чазатлап, Хем-Бажынга чайлаглап, өгбелеринин адын сыкпайн, баштай хой, ам өшкү кадарып, эки малчыннап чоруурунга кижил чоргаарланыр.

Төрүүр ангор өшкү кадарчылары Сергей Оолакович, Сайлык Дадар-ооловна 3 оол, 1 кызын төлөптиг өстүрбүшаан база Бадый-Очур Борис Түмөй-оолович, Чечена Эдигеновна (2 кыс, 1 оолдуг) баштай сарлык, ам хуна кадарып, эки көргүзүлгелерлиг болганынга кижил өөрүвес аргажок.

Чоокта чаа 60 харлаанын демдеглзэн, шынында 49-50 харлыг көстүр аныаксыг, тутканын төнчүзүңге чедир кылыр тура-соруктуг, «Тоолайлыг» сумузунун даргазы Эрес-оол Бадый-Очурович Хомушкү база Зоя Донгаковна Адан-оол оларның оолдары Орлов, Кежик чүгле Мөңгүн-Тайгада эвес, харын республикада мурнакчы сарлыкчылар болгай. Олар Элдиг-Хемге кыштап, чазатлааш, Пөштүг-Белдирге-ле чайлаглаар. Тоолайлыгның тос контрларының бирээзи Хомушкү Бадый-Очурнун (шолозы Чарык-Аастын) уруу Дарья аныяндан эки малчын диртип, хөй өскүс ажы-төлүн өскүсүрөтпейн, төлөптиг өстүрүп, назы-хары дөгүзе-даа серге кадарчызы оглу Шораанга өмөк-дөмөк болуп, чазаа Узун-Кы-

йыгдан көшкеш, Арзайтыга чайлаглааны бо. Хомушкү Түмөй-оол Бадый-Очуровичинин өөнүн ишти Кара угбай хып дзэн аныяанда Мөген-Бүренден келин кылдыр келгеш, ол-ла хевээр аалзынган Тоолайлыын каап чадааш, мында дүүрзэн.

Чажындан кончук кежээ Лама Шолбан-оол Енданович өөнүн ишти Уран Агбаановна биле 3 оол, 3 кызын өстүрбүшаан, баштай сарлык, ам серге кадарып, Алдыы-Теректигден көшкеш, Балыктыг-Аксында чайлаглап ораар. Седен Саяна Кан-ооловна, Демчик Роберт Динчмейевич — эки өшкү кадарчылары Шың бажы, Куу-Даг баары, Биче-Коъш-Ой ынчаар кыштап, чайлап чоруур. Адар-оол Чыжыр-оолович, Анюта Бадыевна чаныш-сыныш чок Сааялар өшкүзүн Согуналыг, Көк-Мээр баары, Биче-Белдир ынчаар кадарышаан. Мээң чугаалашканым Алдын-кыс Токаровна база Алексей Очурович Донгактарның өгбүлөзи 1979 чылдан 1998 чылга чедир колхоз, кооперативтин өшкүлерин кадарып чорааш, ам каш хуу шээр малын карактап Арзайтыда чайлаглаан. Мээң чаңгысклассчыларым Адан-оол Элбек Донгак-ович, Саая Зоя Чыжыр-ооловна ийи оглу Эдиски, Саадакты өстүрбүшаан, эрес-шудургу сарлыын малдап чорааш, көңүс аныяанда чырык өртемчейден чарлып чорутканы хомуданчыг.

Алдыы-Теректигге өөм ээзи

Кара-оол Биче-оолович Донгак-биле барган санывыста-ла ийи өг турар. Бир өгдө Хомушкү Допчун Сүзүкейевичинин чаңгыс оглу Акаажыктын уруу Зоя (ам Кызылда улуг хам), Чамзы Көк-оолдарның өг-бүлөзи бар чораан. Ам ында Чамзы Долган-оол Көк-оолович, кадайы Доскаар Саяна Мөңгүн-ооловна-биле төрүүр өшкүзүн карак кызыл кадарып, чазаа Мозагадан көшкеш, ам Кезек-Дытта чайлаанда. А ийиги өгнүн ээлери дээрже-ле мээң кунчуум Дөпте Солдуковна Донгак база бээм Бичи (шолозы Кожай) Комбуевич Хомушкү олар. Ол аалга барган санывыста-ла, ыяап долдулар, бистиң эгелеп каан демдеглел дептеривис бар чүве — шупту-ла төрөл чыттыг өг-бүлелер сөөлгү чораанындан каттап келгенинге чедир, чаш төл немешенин, бүгү-ле солун чүүлдерни бижиирин дилеп бижзэн мен. Каш чылдар эрткенде номчуурга, дыка солун.

Шаанда тарамык, хууда малдыг чораан өгбелеринин чуртунда ам эге школа ажыттынган. Оң директору —Олег Ооржак-ович Очур-оол. Колдуунда-ла 30 ажыг харлыг аныктар колдаан 124 чурттакчылар 38 өреге, 74 сонгукчу мында бар. Тоолайлыг сумузунда баштай «Кашпал», ам «Сайзырал» дижи-ривис көдээ ажил-агыйлыг кооперативти Экер-оол Демир-оолович Саая билдидиг удуртуп турар.

Зоя ДОНГАК,
Кызыл. эмчи.

Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчызы

Моолдун Арзылаң мөгеzi

(Бир чайынналчак тиелелгениң төөгүзүндөн)

1991 чылдың ортаа үезинде Моол Арат Республиканың 70 чыл оюн таварыштыр Тыва АССР-ниң Чазанга Моолдун Баян-Ульгий аймааның удуртулгазындан чалалга келген. Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Ш.Д.Ооржак оралакчызы меңээ ол чалалгага харыы кылдыр республиканың мурнундан төлээлээр делегациязын тургускаш, байырлалга барып киржирин дааскан...

Дарганың даалгазы езугаар төлээлечи делегацияның кежигүнүнче бодум баштады дараазында эштерни – Кызыл райкүүскамунун даргазының оралакчызы Эрес-оол Хайынгырбаевич Ооржакты, спортчу хей-ниитиниң мурнундан хоочун мөге Иван Иванович Хураганы сүмеледим. Оларның кайызын-даа чоок билер болгаш, Тываны өске черге төлөптүг төлээлел болур улус деп ынчан бьжыг шиитпирлиг турдум. Чоруур душта Иван Хураганга «Чүвени канчап билер, хурежири содак-шудаан ап ал, өнүк» деп каксы дилээн мен. Улуг мөге кижиде белеткенир чүү боор, ол белен болган.

Июль 10-да Кызылдан аъттаныпкан бис. Бисти Моол кызыгаарына Баян-Ульгийниң удуртулгазындан төлээлел улуг өөрүшкү-биле уткуп хүлээп алган. Кезек чугааның соонда, чоруувус ырак, эртежики чоруп органы дээр дикшеш, ийи «УАЗ» автомашина аймакче углапкан бис. Ол аймактың чурттакчы чонунуң улуг кези казах улус болгаш, бисти уткуп алган төлээлел база казахтар болган. Элээн чорааш, мурнувуста машина эптиг бир черге доктаапты. «Хүндүлүг аалчылар, үнүп моорлаңар! Ам маңаа дастарханнаар бис» деп бо-ла ийин. Бичии аштаксай берген улус амырап, «изиг-хан, этт чиривис ол-дур» деп машинадан идекпейлиг дүшкүлөп келдивис. Бодаанывыс дег чүве кайда боор, дустуг огурец, конфета-чигир база моол архи бар болган. Хүндүткелди четтиргеш, улаштыр шимчептивис.

Каш шак чоруп келгеш, база-ла доктаадывыс. Дастарханны уламчылаар дээш, ол-ла аш-чөмүн сөңнээн. Э.Х.Ооржак алыс шүлүкчү, дылы чидиг болгаш, ол байдалды шала шоодуглуг хевир-биле демделгээш, «бистер, тывалар, эътке туралыг улус бис, ап чоруур хүнезинивисти чооглап көрүңер» дээш, дүлген хой эъдин оларның мурнунга делгеп сөңне-дивис.

Узун оруктун бергезинге Баян-Ульгий аймактың төвү Улегей хоорайга арай шылагзырап четкен бис. Аймак байырлалына ССРЭ-ден 5 янзы делегация: Казах ССР-ниң төп делегациязы Алма-Ата хоорайдан, Семипалатинск обла-зындан, Алтай крайдан, Даг-Алтай Автономнуг областан база Тыва АССР-ден келген. Ынчан улуг ССРЭ бузулбаан турган.

Ам моол аймактың Наадымы-ның кол онзагай чүүлү — ынчангы 128 шилиндек дээн мөгениң хурежин бижип кириптейн. Адын даң-зыже кириген мөгелерниң аразын-да Моолдун бир күрүне начыны, сес арзылаң, он ийи чаан, үжен ажыг аймак начыннары, суму чаан-нары бар. Даштыкы күрүнеден ка-ра чаңгыс мөге — ССРЭ-ниң спорт мастери Иван Хураган болган.

Иван Иванович ол үеде Тывага хурежирин барык доозуп, шоолуг маргылдааларга киришпейн турган. Ынчалза-даа ол Моолга бо-дунуң онагларын улуг сонуургал, бедик көдүрлүүшкүн-биле манап, тура-соруктуг чоруп турарын эс-керген мен. Бир эвес чүвениң шы-

нын чугаалаар болза, ынчан моол аймактарның мөгелери тыва мөгелерни каяа-даа кыра каап турган үе-ле болгай.

Мен сактырымга, 1979 чылда эрткен хурешке Тываның тулган чемпионун илередири-биле 64 шыырак мөгени Кызылга, стадионга, салырга, Иван Хураган база бир билдингир мөге Николай Сынан-оол-биле сөөлгү салыгга арткан чүве. Ынчан Иван аваангыр болгаш бодамчалыг хурешкеш, шүүлген.

Кажан ол Баян-Ульгий аймакка хурежири деп турда, тус чернин даргалары өске бүгү моол мөгелерге деңнээрге, биче дурт-сын-ныг кылдыр көстүр Иванны арай хөмзелээн шинчилиг шиитпир үндүргеш, аймак Наадымынга хурежирин чөлшээрээн.

Шынап-ла, 128 мөгениң аразындан бистиң мөгевис эң чавыс кылдыр көстүр болду. Ынчалза-даа өске кижиге чарынын белен салдырар кижиге Иван боор харын. Ол баштайгы ийи салыгны чииги-биле эртип, 32 шыырактарның аразынче кирди. Моолдар ам-на Иванче көрүп каап турар апарган.

Моол хурештин дүрүмү езугаар ат-сураглыг мөгелер үшкү салыг-дан эгелээш, удурланыкчыларын амалап эгелээр чүве-дир. Ынчан бисти онзагай чүүл — бистиң мөгевисти моол арзылаңнаар аразында хунаажып, «мен хурежийн» деп шаг болганнар. Ол аразында Сенгел тывазы Таңгыт-оол Донгак халып баргаш, «бо канчап турарыңар ол, бо дээрге Тываның Авырга мөгези-дир» дээрге, аймак арзылаңнары Моолдун күрүне Начыны Бертхамга «орукту чайлап» бергеннер.

Ийи шыырак мөге шак ажыр хурешкен. Сагышка аңчыг чүве — моол мөге дыш алыры-биле эмчиге баргаш, холунга болгаш будунга массаж кылдырып турда, Иванның мөге салыкчызы база дагыр салаа, тала тыртар дээн ышкаш, чаңгыс чер-чурттуунуң талазынче чайлып, аңаа ажыы-биле дузалажып, мас-саж кылчып турда, бистиң мөгевис ону шөлге чааскаан манап кылаштап турар ужурга таварышкан. Иван «чапсар» аразында холдарын ызырып, силгип турар боорга, сөөлүнде ону чүге ынчаар кылып турганын айтырамынга, «холдар дашталып, билинместей бээрге, ынчап турдум» деп харыылады. Шынап-ла, хуреш үезинде мөге кижиге та кайы хире күш үндүрүп турар чүве.

Моол тала күрүне Начыны мөгезин, Бертхамны, эки дыштан-дырып, хымыс-даа ижиртип турдулар. Иван шөлде манап туруп-ла турар. Оон бир катап хурежи бергеш, бодунуң кончуг ынак аргазы — удурланыкчызын буду-биле иштинден ылдырткаш, ооргазынга арыг салгаш, дараазында онагже кирген. Кончуг шыырак моол мөгеге ынчан хуулгаазын күштүг хымыс-даа, тускай чөөн медицина эртемниг эмчилер-даа дузалап шыдаваан. Иван эң кончуг моолду октап каарга, хымыс ханып, амыраарывысты чүү дээр.

Шак ынчалдыр хурештин бирги хүнү доозулган.

Тыва АССР-ниң Чазаның Дар-

газы Ш.Д.Ооржактың даалгазы-биле хан төрөл чонувус — Сенгел тываларына баар ужурлуг турган бис. Сумуга чеде бээривиске, төрелдеривистиң өөрүүрү-даа аажок, ынчан үрде көрүшпээн төрелдер дег от чырынгга сеткил хандыр хондур ажыт-чажыт чокка, дыка-ла хөөрештивис.

Ынчан Тываның Чазаның мурнундан Сенгел тываларына «УАЗ-452» автомашинаны аазаарывыска, Максыр акый өөрээнинден өөн үш долгандыр амырап халып турганын утпас мен. Тыва Чазак кожазы-даа болза, дөмей-ле хары черде, Сенгелде, чаңгыс чер-чурттугларына баштайгы аазаан белээн — автомашинаны саадатпайн саткаш чорудупкан.

Төрөл тыва улузувустун ак шайын ижи, ажын-чөмүн чооглап алгаш, даң бажында Улегейже катап чоруптувус.

Аъттар чарыштырган түлүк үеде келдивис. Чиңгис хааның чадырынга дөмей улуг өрегеже бисти казах уткуп Низам-хан дарга чалааш, шайладып олургаш: «Силерниң мөгөңер кончуг шыырак мөгедир, бистиң шүглүр ужурлуг бир мөгевисти чаа октады» деп хөйге чарлады. Бисте чүү боор, улам сорук кирдивис.

Аъттар чарыжы төнерге, бүгү машиналар шериг колоназы дег шуужуп алгаш, төпче углапкан. Ол аразында Улан-Баатор хоорайда эң шыырак арткан 32 мөгениң хурежи эгелей берген болду. Моолдарның чаңчыл болган дүрүмү-биле алырга, бүгү Моолдун хурежи доостурга, чүгө ынчан аймактарның арткан 16 шыырак мөгелери тус-тузунда хурештерин уламчылаар чүве-дир. Ынчалза-даа бо удаа элдептиг болган чүве — чурттуң найысылалында кол хуреш доозулбаанда Баян-Ульгий аймактың мөгелери дараазында салыгларын эгелээр дей берген! Ол үеде Иван Хураган Таңгыт-оол Донгак-биле стадиондан 300 метр хире черде өгө Моолдун кол хурежин көрүп чыткан! Шак ынчан аймак арзылаңы моол Иванны амалап алган турган чүве-дир. Бистиң мөгевис чок-ла, чок! Ол үеде бир бичии тыва оол дуп-тура халааш, кара маң-биле ол өгө баргаш, Иванга чугула медээни ээгини-тыныш-биле дамчыткан. Судьялар моол мөгеге тиелелгени тывыскаш, стадионга девидер дээш каш-даа

катап кызытканнар, ынчалза-даа көрүкчүлөр ынатпаан! Чон сыгырышкаш туруп берген. Күзел чаңгыс — тыва шыырак мөгени ыяп-ла манаар, ону хүндүлээр, ол-ла!

Иван стадионга маңнап кирип келирге, чон өөрүшкү-биле уткуп, адыш часкап хүлээп алды. Бистиң мөгевис дурт-сын, эът-хан талазы-биле бичии кылдыр көзүлзе-даа, атчыр-дачыр тутчуп кирипти. Моол мөге элээн хөдөлгөш, чедишкин чок болурга, Иванны салыпкаш, шөлге кылаштап туруп-туруп, катап халдап кел чорда, бичежек Хураган удурланыкчызын эгинден алгаш, буду-биле иштинден ылдырткаш, арыг салды! Бистиң өөрүшкүлүг алгы-кышкывыс чанывыска олурган хамык делегацияларны ынчан дыка дүвүреткен.

Иван сес шыырак мөгениң аразынче кирген. Бисте хомудал чок, ынчалза-даа сагыжывыста аңаа чараш тиелелгени күзеп, ишти-висте тейлеп тур бис! Арткан сес мөгениң дурт-сын талазы-биле эң бичези база Иван. ССРЭ-ден келген делегациялар ону ам мырыңай «наш Ваня» деп турар апарган. Иван улуг шыырак удурланыкчылары-биле хурежи ээлчээ келирге, карактарын чажырып, куду көрө болдулар. ССРЭ-ниң делегацияларының кежигүннери хуреш үезинде хире-хире болгаш бистерже, тываларже, улуг идегел-биле көрүп каап турлар.

И.Хураган-биле арткан чеди моол мөгениң аразында ийи аймак арзылаңы, үш чаан мөге бар болган. Моол мөгелер Хураганы дүрген-не октап кааптар дээш, аныяк чаанны ыдалааннар. Ол Иванны амалаар деп турда, бистиң сеске арткан база бир шыырак тыва уктуг мөгевис Таңгыт-оол Донгак оларның сорулгазын билип кааш, арзылаң оолду мурнай амалапты. Ынчап баарга, Иванны өске арзылаң амалаар ужурга таварышкан. Ийи тыва амалаашкын үезинде бот-боттарын деткип, салыгларны таарыштырар бодамчалыг арганы ажыглаан.

Бистиң мөгевис моол удурланыкчызы-биле шөлче девип үнүпү. Арткан алды мөге оларның салыын көрүп, шөлге туруп бергеннер. Моол мөгениң серемчилелдин кончуг, элээн дедир баскылаар-даа. Көрүкчүлөр моол мөгезинге шу-гулдап, бар шаа-биле алгыржып, сыгыржып турлар. Шак ындыг ыйыдышкын туруп бээрге, моол мөге Иванның кырынче хөме таварып кирипти! Бистиң мөгевис туруштуун көргүзүп, халдаашкынны шыдажып эрткеш, карак чивеш аразында колдук адаанче киргеш, балдырлап чоруй ойтур октаптарга, индирде бодум миннинмейн барган болдум. Бир миннип келиримге, ССРЭ-ден келген чамдык төлээлел мени кускаптап, байыр чедирип, өрү көдүрүп турар болдулар! ССРЭ-ниң чаңгыс-ла мөгези ол хурештин эң шыырак дээн дөрт мөгезиниң санынче кирерге, өөрүшкүзүн ынчаар илередирлери ол.

Арткан дөрт мөгениң санынче аймак арзылаңы Баяраа, аймак чааннары Таңгыт-оол Донгак, Сагатай база бистиң Иван Хураган кирген.

Таңгыт-оол биле Сагатай таварышкаш, база-ла Баяраа биле Хураганың хурежин көрүп турупкан. Таңгыт-оол И.Хураган дээш иштинде аарып турары илдең. Стадион ишти шип-ле, шимээн, шып-

шың.

Бо мөгелерниң аразындан Баяраа эң шыырак болгаш арга-дуржулгалыг мөге кылдыр санадып турган. Ол аймакка каш-даа катап шүүлген кижиге болду. Ол мөге Иванны сөөлгү салыгже үндүрбес дээш, амалаан боор. Иван хурежи бергеш, карак чивеш аразында удурланыкчызының бир будунуң майындан алгаш, бажы-биле хөрек орта үзер орта, ол улуг аар мөге аткаар элээн тендирип чоруй, ойда барып дүштү. Стадионнун шимээни-даа аажок. Моол күчүтен мөге 30-не секунда иштинде кандыг арга-биле октадыпканын безин билбээн: аймаарап, бажын чайып, катырып туруп келди. Стадионда хамык көрүкчүлөр тыва мөгеге хүндүткелин илередип, бут кырында туруп келген адыш часкап, алга-йөрээли-биле күрүне тугун дээскиндир Иванны девидип тур. Бис-даа чүү боор, боскувус тундур алгыржып каапкан улус, өрү шурап, куспактажып-ла тур бис. Кым тываларны кошкак диди!

Таңгыт-оол биле Сагатай атчыр-дачыр тудушканының түңелинде, моол мөге база бир арткан тыва удурланыкчызын арай боор-да, октап алды.

Аймак Наадымының тулган чемпиону ат дээш арткан ийи мөге — Хураган биле Сагатай тус-тузунда сес-сес мөге салыкчыларына үдөдип алгаш, хөгжүм адаа-биле девип үнүп келирге, чүү дээр боор, чараш-ла чорду. Бис тыва мөгевиске, ону кижизиткен чуртувуска чоргаарланып, хөрек хостуг тынып тур бис. Индирде турар хүндүлүг аалчылар аразында эң бедик кижиге мен ышкаш кылдыр ынчан меңээ сагындырды. Эр хей, Иван, бисти өөртүң!

Сөөлгү салыг. Моол мөге Иванны дезип, көрүкчүлөр аразынче каш-даа катап сагышты-биле кирип тур. И.Хураган арга кылгаш, октаарга-ла, ыяп-ла көрүкчүлөр кырынга дүжер. Олар мөгезин шөлче үндүр салып шаг болдулар. Бодунга бүзүрелдиг апарган тыва мөге удурланыкчызын эгин содаандан солуй тутпушаан, шөл ортузунче үндүр сөөртүп алгаш, хурежи эгелээрге-ле, ол катап-ла чонунуң аразынче дезип кирер сорулгалыг кижиге болган. Ынчап турда, Иван удурланыкчызын шөл ортузунче катап тыртып апаргаш, бүзүрелдини-биле октап, кырынга дүштү!

Хамык көрүкчүлөр танывазы тыва мөгениң кырында-ла бардылар. Моол чон шүүлген мөгениң азы эрткен аъттың дерин тудар, оон-биле тергидекчиниң күжүн чалап алыр чаңчылдыг улус-тур. Ол үеде хөй санныг полицейжилер шүүлген тыва мөге Иван Хураганы сонуургаачал көрүкчүлөрдөн камгалап турду.

Моол хурештин дүрүмү-биле аймакка бир шүүлген мөгеге «чаан» атты тыпсыр, ийи катап шүглүрге «арзылаң» атты бээр чүве-дир. Бир эвес улуг юбилейлер хурештеринге шүглүр болза, ол мөгеге хүндүлүг ат чок-даа болза, ээлчег чокка «арзылаң» атты тыпсыр, а үжүрлөшкен мөге «чаан» болу бээр. Ынчангаш юбилейге тураскааткан ол Наадымга И.Хураган шүглүп каарга, моол тала аңаа «Арзылаң» хүндүлүг мөге атты хөй улустун мурнунга тывыскаш.

Байырлал доостурга, Иван Хурагандан «Кандыг соруктуг хурештин, салыглар үезинде чүнү бодап турдун?» деп айтырамынга, «Тыва чуртум, төрөөн чонум болгаш өг-бүлөм адын бодап хурежи турдум. Оон кадында адаан кончуг, ынчан чүгле тиелелге дээш туржур апар» деп харыылады. Мен ынчан улуг мөгеге немээр сөстөр тыппадым...

Владимир СОДУНАМ.

Кызыл хоорай.

— Өг-бүлө чылынга — КӨК БАШКЫ

«Барып-барып, бады-ла келген, бажы-ла бедик Бай-ла-Тайгам». Бо ыры чүгле ол черниң чонун эвес, тыва кижжи бүрүзүн Бай-Тайгага чоргаарландыраар. Аңаа төрүттүнген, ында чурттап чоруур кижилерге моон үнениң бедии деңнелге чок. Ылаңгыя Хемчик-Бажының иргиттериниң ыдыы, сүлдези, ынакшылы ол.

Шаанда Хемчик-Бажыга алтайлар-биле харылзашкаш, Иргит Доктаал оглу Энеш деп өгбө чурттап чораан чүве-дир. Ол аңаа Ишкээрлөвейн тайга баштап, Ишти-хөңнүн ырлап, йөрзеп, Малын малдап, анын аңнап, Мага хандыр чурттаан иргин.

Көскү күрүне ажилдакчызы, Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры, Тыванын Улустун чогаалчызы Салчак Тока «Ийи хемниң бажында» деп номунга (1965) чогуна бо Энештин оглу, тыва цирктин үндөзилектериниң бирээзи, Дмитрий Энешович Очурну, оон адыг-хайыракан-биле канчаар сегиржиң турганын тоожан. А Цирк-Очур (чонда алгаан ады ол) Энешовичиниң кады төрзөн дунмазы Көк сентябрь 18-те 70 харлаар. Кедээ сындан шөйлүп баткаш, Хемчик хемге үскен даг бар.

Оон ады — Кара-Чода, Орта Көк-кыс төрүттүнген.

Тайга чурттуг Энештин 8-ки болгаш сөөлгү төлү төрүттүнүп келгеш, көгере берген-не чыткан, а авазы шыдашпайн барган. Ынчангаш-ла оон адының Көк болганы ол деп бодаар мен. Көктүн кады төрзөннеринден каш-даа кижжи азырандыга өскөн, а бодун Лопсан Саая өстүргөн. Оон Иргит Көк Энешовна эвес, Лопсан Көк Сааяовна болган чылдагааны ол. Чогаалчы Василий Эренчинин уруу Валентинаның ашаа Владимир Сааяевич Долмажап — Көктүн бир дунмазы ол. Долмажап башкының аймаа-дыр ийин.

Лопсан Көк Сааяовна башкы училищезин дооскаш, 1956 чылда, 18 харлыында, Чыргакыга бир чыл эге класс башкылаан, а 1957 чылдан пенсиялап үнгүжөге Тээлиге 35 чыл дургузунда башкылап, чоннун хөй ажы-төлүңге билигин болгаш кижизидилгени берген. Бот-өөредилге-биле литература болгаш төөгү эртемнерин чедип алганының ачызы ол. Баштайгы үеде ол үстүг өзектиг дең, лаа болгаш кывар-суглуг лампа чырыыга кичээлдеп, кыдырааш хынап эгелзэн. Өөреникчилери-биле кады даш-

тыгаа топпак чарып, ону классче чүктеп кирип, контромарка одап-даа турган. Оон кырынга школань, суурнуң, совхозтун топпак кагар, дүжүт ажаар, хой кыргыыр, көржөң хоорар дээн ышкаш хөй шефтери, агитаторнуң лекция, беседа кылыр даалгалары дээш, өөредилгеге хамаарышпас ажилдар база чүдүрүлчөк...

Чеже-даа чайжок болза, Көк Сааяовна 6 ажы-төлдүг болуп, оларын өстүрүп кижизидип, шуптузун эртем-мергежилге чедирип, өглөп-баштап-даа шыдаан. Оларының кырынга бөгүңгө чедир безин 19 уйнуң немешкен. Оларның чүглө 5-и оол болганы өзүлдеңи көскү демдээ. 6 ажы-төлдүг болгаш 19 уйнуктарлыг ава «Иениң алдары» медаль-биле шаңнаткан. Бүгү назынында башкылаашкынның садыызы «Күш-ажылдың хоочуну» медаль. Эң-не шын болгаш чүлдүг үнелел бо!

Көк Сааяовнаның уругларының ачазы, кады кыраан эжи — Бай-Тайга райпозунун белеткел конторазының эргелекчизинге бүгү назынында ажилдаан Каң-оол Хүргүл-оол Максимович. Кожуунуң инвалидтер ниитилелиниң даргазы, бо ниитилелдин шыдыраага каш дакпыр чемпиону, чурттуң аңгы-аңгы хоорайларыга болгулаан маргылдааларның лауреады. Аңнаарына, каттаарына, черле тайгалаарына ынак. Арага амзавас, таакпы тыртпас. Кадык амы-

дыралдың суртаалчызы, ону оон солуннарда материалдарындан, шүлүктөрүндө көрүп болур. Самагалтайның тыва 7 чыл школазының 4-5 класстарына өөренип тургаш-ла, автор-биле иелээ клуб, банк, райпо организацияларының база хуу бажыңнарның топпаан чарып, крыша харын дүжүрүп бергеш, алган 2-3 рублин ажаалда касса-зынга шыгжаткаш, оон-биле кинолаар, «Детская мука» садып чылгаар турган бис.

Өг-бүлө ногаа, чечек өстүрүп, картошка тарып, мал-маганынга сигенин боттары кезип ап келген. Маңаа ажы-төлдүң киржилгези улуг. Кайызы-даа тайганы, бой-дусту эки билер, оон беримчезин четтирип келгеннер. Ылаңгыя черниң байлаан ажыгларынга, эм оът чыырынга болгаш кара эм кылырынга Көк Сааяовна тергине. Уруг-дарыг сылданы бээрге, «Бажың эмчизи» дүрген дуза чедирер. Ынчангаш 6 ажы-төлдүн авазы, 19 уйнуктарның кырганавазы 35 чыл стажтыг (ам бирги бөлүктүн инвалиди) башкы, Тээли суурнуң 1950 чылдардан бээр турум чурттакчызы Көк Сааяовна Лопсанның 70 харлаары-биле база 2008 — өг-бүлө чылы-биле байыр чедирип, мөгөйдим.

Чеден харга чедип аары, Чээрден чыыры ышкаш эвес. Күзөлдөң, бодалдарың, Күске чылда ыяп бүтсүн!
Чооду КАРА-КҮСКЕ,
журналист.

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Бистиң ававыс, угбавыс Людмила Шеннеевна КУУЛАР сентябрь 11-де 40 харлап турар.

Ол Чөөн-Хемчик кожуунун Чыргакы суурда почта эргелекчизи болуп ажилдап чоруур. Ававыс хөй уругларны кижизидип, бодунун ажылынга харысалгалыг, шаңнал-макталдыг ажилдап чоруур.

Ынчангаш ававыстың юбилейин таварыштыр амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ажил-ижинге чедишкенин күздө дивис.

Ававыстың бисти төлөптүг кижилер болзун дээш үндүрүп чоруур күжү халас барбас, чонувустун төлөптүг ажы-төлү болурувусту азап, база катап байыр чедирдвис.

Хөй санның ажы-төлү: Аржаана, Айлуна, Айдың, Меңги, Маадыр, Аңгыр-Чечек, Чимис, Аңгыр, Шоваа, Ай-Демир, Алдын, Солаңы, Чочагай, Аялга.

Арга-арыг аукционун эрттирериниң дугайында дыңнадыг

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели — аукционун организатору аас-биле садыглаашкынның хевиринге ыяш белеткелиниң талазы-биле сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандыраар сорулга-биле арга-арыг үнүштерин садар-садып алырының керээлерин чарарына эргени садып алырының талазы-биле № 12 — кр/08 арга-ыяш аукционун 2008 чылдың сентябрь 25-те 10.00 шакта (тус черниң үези-биле) дараа-зында адреске эрттирер: Тыва Республика, 667007, Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 6.151, каб.14. Аукционга киржириниң чагыгларын 2008 чылдың сентябрь 11-ден сентябрь 22-ге чедир хүлээп алыр. Өртөкти өстүрериниң аразының хемчээли (базымы) — аукционга садып турар чүлдүң эге өртзөңнүң 5 хуундан эгелээр. Аукционун протоколунга ат салган хүнүнден 10 ажил хүнүнүн иштинде арга-арыг үнүштерин садар-садып алганының керээзин албан чарар.

Аукционга киржиринге аукционун организаторунун моон адаанда айтылган таблицанда агар санынче кириген лот бүрүзүңе баш удур төлээр түңнү 2008 чылдың сентябрь 22-де, 17.00 шакка чедир кириген турары албан:

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели
ИНН 1701041631/КПП 170101001,
р/с 40302810200000000002
ГРКЦ Национал банка ТР,
Россияның банкызы Кызыл хоорай,
БИК-049304001.

“Телевирниң ады” деп одуругга “Арга-арыг аукционунга киржириниң баш удур төлевири” деп албан айтыр. Аукционга киржириниң дугайында долу медээни база документацияны бо телефондан билип ап болур силер — 8 (394 22) 3-32-44 (харылзажыр кижжи — Шеңне Тюлюшова Кенден).

Арга-арыг үнүштериниң кыска тайылбыры

А/ч №	Турар чери		Кварталдың №	Ажылгал ыяштын хемчээли (куб. м.)		Аймаа	Шөлү, га	А/ч эге өртзө, рубль	Баш удур төлевири, рубль
	Арга-арыг ажил-агыы	Арга-ыяш а/ч		Ниитизи-биле	Оон иштинде тудуг ыяжы				
1.	Балгазын	Кызыл-Арыг	42,43/6	74	43	А	8,0	12333,59	1233,0
2.	Балгазын	Кызыл-Арыг	177, 187/14, 17,20;1,2	488,2	373,4	А	13,2	66690,13	6669,0
3.	Кызыл	Черби	164/7	285	197	А	2,1	32014,72	3201,0
4.	Таңды	Хову-Аксы	192/4	512,7	436,8	А	5,0	40542,67	4054,0
5.	Шагаан-Арыг	Хайыракан	34/9	308,4	237,7	А	2,5	49312,43	4931,0
6.	Шагаан-Арыг	Арыг-Үзүү	84/16	308,4	247,9	А	3,0	52331,32	5233,0
7.	Шагаан-Арыг	Арыг-Үзүү	78/13	162	128,8	А	1,0	30569,85	3057,0
8.	Каа-Хем	Сизим	112/11	834	714	А,К	6,0	105301,09	10530,0
9.	Каа-Хем	Сизим	181/20	313	251	А,Б	4,5	44339,30	4434,0
10.	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	18/40	330	224	Л	11,0	40436,56	4044,0
	Шупту			3615,7	2853,6		56,3	473871,66	47386,0

Чарлал

Тыва Республикада массалыг коммуникацияларны, харылзааны хайгаараар болгаш культурлуг салгалды камгалаар Федералдыг албан чериниң Эргелели (Россвязьохранкультуры)

Өнчү-хөреңги талазы-биле шупту хевирлерниң организацияларына болгаш чурттакчы чонунга дыңнадыры болза, 2008 чылдың июль 27-де үнген №20 Россия Федерациязының Харылзаа болгаш массалыг коммуникациялар яамызының дужаалы-биле Эргелел Тыва Республикада Харылзаа болгаш массалыг коммуникацияларны хайгаараар Федералдыг албан чериниң Эргелели (Россвязькомнадзор) кылдыр эде адаттыг болгаш оон турар адреси:

667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың №156, 2-ги каът, e-mail: ugsn@tuv.ru

Ажылдаар үези:

хүнүн-не 09.00 шактан 18.00 шакка чедир (чапсары 13.00 — 14.00.), телефоннары: улус хүлээп алыр чери (факс): 2-09-91; күрүнениң хайгааралы болгаш контроль килдизи: 2-02-99; 2-19-50; хайгаараар чүүлдерниң планнаашкынын, бүрүткелин болгаш даңзы чорудар килдизи: 2-14-65; 2-10-20; административтиг болгаш саң-хөө база юридиктиг хандырылга килдизи: 2-10-11; юрист: 2-47-97.

Садып турар

Ийи өрээлдиг, тууйбудан чаагайжыды туттунган, ийиги каътта бажыңны садып тур мен. Бажыңның турар чери төпте, парк, автовокзал чанында.

Төлевири дугуржулга езугаар, ипотека-биле база болур.

Адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 3 кв.

Тел.: 89607786274; 3-09-43

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Тыва Республиканың көскү күрүне ажилдакчызы, Россия чоннарының Ассамблеязының Чөвүлелиниң күүсекчи совединиң Даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондарга оон өөнүн ишти

Дина Николаевна
ОНДАРНЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агы, очулга — 2-17-09, үлөттүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8300. Чагыг 103. Номери парламгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.